

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรม ของพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา คือ สภาวะแห่งนิพพานบุคคล จะเข้าถึงได้โดยการปฏิบัติธรรมและเข้าถึงซึ่งธรรมเรียกว่าการบรรลุธรรม ตามแต่กำลังของจิตที่ตัด อาสวะกิเลสได้ คือ ปัญญาจักขุที่ถอนอวิชชาและตัณหาเสียได้ เป็นผู้ไกลจากข้าศึก คือ สังโยชน์ เป็นการดับสิ้นทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง เป็นผลให้ถอนความหลงผิด รู้ผิด และยึดติดในสังขาร เสียได้ อันเป็นทางเข้าสู่พระนิพพานซึ่งเป็นสภาวะที่พ้นจากสังโยชน์เครื่องร้อยรัดทั้งปวง ไม่ต้องเวียน วายตายเกิดอีกต่อไปการที่จะเข้าถึงพระนิพพานเป็นลำดับขั้นไป ตามแต่กำลังของแต่ละบุคคล ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงกำหนดหัวข้อเพื่อการศึกษาไว้ดังนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ เหตุปัจจัยให้เกิดการบรรลุธรรม

๒.๓ ประเภทการบรรลุธรรม

๒.๓ การบรรลุธรรมตามวิธีการหลุดพ้น

๒.๔ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ

๒.๕ การบรรลุวิชชาและวิมุตติด้วยการเจริญมรรค ๘

๒.๖ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม ^๑ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ^๒ ในขณะที่มรรคจิตตามกำลังของมรรคสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^๓ โดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาเจริญสมณะและวิปัสสนาตาม

^๑ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๓๕

^๒ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑-๑๐๙๒/๖๐๕-๖๐๗.

^๓ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๑๑-๘๑๕/๓๕๖-๓๕๙.

หลักการเจริญสติปัฏฐาน คือการกำหนดรู้กาย เวทนา จิต ธรรม ทั้ง ๔ อย่างรวมลงคือ “รูปนาม”^๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิधि ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์^๕ และอนุสัย^๖ ได้ตามกำลังของมรรค บรรลุุมรรคผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ในพระพุทธศาสนา

๑. ศัพท์ว่า “ปฏิวะโร” มีรูปวิเคราะห์ว่า “มคฺคปณฺณา สจฺจาภิสมยกฺขณฺเณ สจฺจาภิสมยวเสน ปฏฺวิขณฺตีติ ปฏฺวิเวโร, ผลปณฺณา ปฏฺวิวิหิตตฺตา ปฏฺวิเวโร”^๗ แปลว่า มรรคปัญญา ชื่อว่าปฏิวะโร เพราะอรรถว่า ย่อมแทงตลอด ด้วยอำนาจการตรัสรู้สัจจะ ในขณะที่ตรัสรู้สัจจะ, ผลปัญญา ชื่อว่าปฏิวะโร เพราะว่าแทงตลอดแล้ว (ปฏฺ วิ บทหน้า วิห ชาติ วิขณฺ เณ ใช้ในความหมายว่า แทง เจาะไซ้ ทำให้ทะลุ)^๘

๒. ศัพท์ว่า “สจฺฉิกิริยา” แปลว่าการทำให้แจ้ง หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึง ประสพเอง พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา เช่นเดียวกับคำว่า “ปตฺติ”

๓. ศัพท์ว่า “อธฺคโม” มีรูปวิเคราะห์ว่า “จตุมคฺคณฺณํ อธฺคมฺยิตฺติ อธฺคโม” ที่ชื่อว่าอธฺคโม อรรถว่า พระโยคาวจรบรรลุจตุมรรคญาณ อธิ บทหน้า คมฺ ชาติ คติยฺ ใช้ในความว่าไป (กริยาเป็น อธิคฺจฺฉติ) ภาษาไทยใช้คำว่า “บรรลุ” หมายถึง ถึง, สำเร็จ^๙

๔. ศัพท์ว่า “อภิสมฺโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้, ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) คราวเป็นที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลุ ความถึงพร้อมเฉพาะ นิยมว่า “ธมฺม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมฺโย” เป็น “ธมฺมาภิสมฺโย” ตัวอย่างเช่น “เทสนาวสาเน จตุราสีติยา ปาณสทฺสสาณํ ธมฺมาภิสมฺโย อโหสิ” แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปดหมื่นสี่พัน”

^๔ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

^๕ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๐-๑๘๑/๑๐๖-๑๐๘.

^๖ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๕๙.

^๗ข.ป.อ (บาลี) ๑/๔๐/๕๐.

^๘ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์สเถระ, **สัททนิทิตาตุมาลา**, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานิมิตร ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๐๖-๖๐๗.

^๙ดูรายละเอียดใน พระอัครคัมภีร์สเถระ, **สัททนิทิตาตุมาลา**, หน้า ๕๓๖-๕๓๗.

อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยาใช้ว่า อภิสมิโต หรือ อภิสเมโต มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรมหรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในชั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลชั้นในระหว่างโดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน

๕. ศัพท์ว่า “ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น ๒ คำคือ “ญาณ”^{๑๐} แปลว่า ความรู้, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้ และ “ทัสสนะ” หมายถึง การเห็น การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น ดังนั้น ญาณทัสสนะ จึงแปลว่าการรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึง การรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะ นำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ตรัสรู้หรืออริยสัจครบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ

๖. ศัพท์ว่า “ปัตติ”^{๑๑} (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตต) ศัพท์กริยาอื่นที่ใช้แสดงถึงการบรรลุหรือถึงธรรม เช่น ปาปุณนติ, ปาปุณนติ, ปปโปติ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่ มรรคผลในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทสนาวสาน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผล ปตโต. สมปัตตภิกขุปี พหู โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณีสติ แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา กสกอุปาสก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตปาตติผล แม้ภิกษุผู้ประชุมกันแล้วเป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตปาตติผลเป็นต้น”

๗. ศัพท์ว่า “วิโมกข์” แปลว่า ความหลุดพ้น ในความหมายที่จัดตามลักษณะการเห็นไตรลักษณ์ หรือวิมุตติ โดยมุ่งศึกษา ๓ ประการเท่านั้น คือ

๑) สมุจเฉทวิมุตติ เป็นหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หมายถึง อริยมรรค ๔ เพราะว่าพ้นจากกิเลสที่ตนตัดขาดแล้วนั่นเอง

๒) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เป็นหลุดพ้นอย่างสงบ หมายถึง สามัญญผล ๔ เพราะว่าเกิดขึ้นในที่สุดแห่งความสงบของกิเลสด้วยอานุภาพแห่งมรรค

๓) นิสสรณวิมุตติ เป็นหลุดพ้นด้วยการสลัดออกไป หมายถึง นิพพาน เพราะว่าสลัด ปราศจากไป ดำรงอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง

^{๑๐} พ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๗.

^{๑๑} อ.อ.ก.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๔/๗๓.

ดังนั้น การบรรลุลหกรรม ในความหมายทางพระพุทธศาสนาเถรวาท จึงหมายถึง การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ กล่าวโดยย่อคือ บรรลุโลกุตตรธรรม ๙ คือ บรรลุมรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑ เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล เมื่อเรียงลำดับจากต่ำสุดไปถึงสูงสุดได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ พระอรหันต์ผู้ประเสริฐสูงสุดกว่าพระอรหันต์ทั้งหลายคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า การบรรลุลหกรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นมีได้ทั้งผู้เป็นนักบวช และผู้ที่ไม่ใช่นักบวช ทั้งที่เป็นเทวดาและพรหม ทั้งผู้ที่เป็นเด็กตั้งแต่อายุ ๗ ขวบขึ้นไป ทั้งบุรุษมีสังกัจจามณเฑาะ^{๑๒} เป็นต้น และสตรีมีนางวิสาขามหาอุบาสิกา^{๑๓} เป็นต้น คำว่า“พระอริยบุคคล” ท่านอธิบายไว้ว่า “เป็นผู้ไกลจากกิเลสไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม ดำเนินไปแต่ในทางเจริญ เป็นผู้ที่ชาวโลกและเทวโลกควรดำเนินตาม^{๑๔} เป็นผู้รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ด้วยโลกุตตรปัญญา”^{๑๕}

๒.๒ เหตุปัจจัยให้เกิดการบรรลุลหกรรม

คำว่า มูลเหตุแห่งการบรรลุลหกรรม หมายถึง เหตุทำให้บุคคลได้บรรลุลหกรรมตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในวิมุตตายนสูตร^{๑๖} ทรงแสดงว่า เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป ย่อมบรรลุลหกรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ เหตุแห่งวิมุตติคือการหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสมี ๕ ประการ คือ

๑. ศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีที่ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรม (อริยสัจ ๔) แก่เธอ เธอรู้แจ้งอรรถ (รู้ความหมายบาลีว่า ‘ศีลมาในที่นี้ สมาธิมาในที่นี้ ปัญญามาในที่นี้’) รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น (เข้าใจพระพุทธพจน์ เช่น ทรงจำบาลีที่ให้ความหมายได้อย่างถูกต้อง) ตามที่ ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมี

^{๑๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๘/๔๖๗.

^{๑๓} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๔/๗๔.

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒/๒.

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒-๓๕.

ปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น

๒. ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ที่ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แต่เธอแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอแสดงธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม

๓. ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร แต่เธอสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่เธอสาธยายธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม

๔. ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร แต่เธอตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม

๕. ศาสตรา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร และไม่ได้ตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา แต่เธอเรียนสมาธิชนิดอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดีแห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอได้เรียนสมาธิชนิดอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้ง

อรรธูจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่เธอได้เรียนสมาธิमितอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แทงตลอดด้วยปัญญา เมื่อเธอรู้จ้งอรรธูจ้งธรรม^{๑๗}

แสดงว่า การบรรลุธรรมต้องเกิดปัญญาญาณที่สามารถจัดสังโยชน์กิเลสตามลำดับ ต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างที่กล่าวมานี้ คือ ด้วยการได้ฟังธรรมคืออริยสัจ ๔ บ้าง การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดารบ้าง การสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา โดยพิสดารบ้าง การตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาบ้าง การเรียนสมาธิमितอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แทงตลอดด้วยปัญญาบ้าง เพราะว่าท่านผู้เป็นพระอริยบุคคลทุกระดับล้วนแต่บรรลุธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนา และด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาเหตุ ๕ อย่างนั้น มีการได้ฟังธรรมคืออริยสัจ ๔ เป็นต้นบ้าง ดังมีอุทาหรณ์ว่า พระธัมมาราม ได้ฟังธรรมพร้อมทั้งเจริญสติปัฏฐาน กำหนดรูปนามปัจจุบันที่ปรากฏชัด และหยั่งเห็นรูปนาม ที่เกิดดับตามความเป็นจริง จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง ๔ ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตผล ไม่ยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิ เพราะทุกคนต้องบรรลุธรรมด้วยการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นทางสายเดียวนี้ อาศัยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวะธรรมล้วน ๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” ดังข้อความว่า

“ยสมา ปน กายเวทนาจิตตธมเมสุ กณจิ ธมมํ อนามสิตวา ภาวนา นาม นตถิ,
ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคเคน โสกปริเทเว สมตักกนตาติ เวทิตพฺพา.”^{๑๘}

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาที่ไม่เนื่องด้วยกาย เวทนา จิต หรือสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มี ดังนั้น ฟังทราบว่ แม้ท่านเหล่านั้นก็ได้ล่วงพ้นความโศกและคร่ำครวญด้วยทางสายนี้^{๑๙}

อาจมีผู้สงสัยในพระดำรัสในตอนท้ายแห่งวิมุตตายนสูตรนั้นว่า “เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่นนี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติ” เพราะคำว่า “จิตตั้งมั่น” ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า ได้เพียงสมาธิเท่านั้นแล้วจะถึง

^{๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๓-๓๑๔.

^{๑๘} ที.อ.(บาลี) ๒/๓๖๒.

^{๑๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถร), อริยวัจนปฎิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙-๓๐.

ความหลุดพ้นจากอัสวะกิเลสได้อย่างไร ในประเด็นนี้มีคำอธิบายว่า สมาธิเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้ปัญหาเกิดขึ้น เมื่อจิตสงบนิ่งก็มีช่องให้ปัญหาเกิดขึ้น สามารถเข้าใจสภาวะที่แท้จริงของรูปและนาม บางครั้งอาจมีญาณหยั่งรู้ ความแตกต่างระหว่างรูปและนามตลอดจนความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุและผล ระหว่างรูปและนาม ปัญหานี้จะเจริญขึ้นตามลำดับจนสามารถหยั่งรู้ความเป็นจริงในระดับที่ลึกซึ้งมากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนในลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^{๒๐} ในที่สุดถึงญาณที่ยังรู้การดับทุกข์ เมื่อการตรัสรู้เกิดขึ้น บุคคลผู้นั้นจะไม่อาจกลับกลายเป็นบุคคลที่เลวร้ายได้อีกไม่ว่าสถานการณ์จะเป็นอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงอนุมานได้ว่าพระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยย่อ ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นต่อจากนั้น มีรายละเอียดที่เกิดขึ้นกับแต่ละบุคคลนั้นไม่เหมือนกันไปทุกด้าน พระองค์จึงตรัสไว้เฉพาะประเด็นที่เหมือนกันคือมีจิตตั้งมั่นเป็นฐานรองรับก่อนจะตรัสรู้ ซึ่งตรงกับอริยมรรคมีองค์ ๘ ข้อสุดท้ายว่า “สัมมาสมาธิ”

แต่เนื่องจาก ในมหาสติปัฏฐานสูตรได้กล่าวว่า สติเป็นทางสายเดียวแห่งความหลุดพ้น (เอกายโน) เขาย่อมบรรลุนิพพานต่าง ๆ มีอุทัยพยุภูมิตั้งขึ้น เกิดขึ้นตามลำดับแล้วไม่นานนัก ก็บรรลุถึงสังขารุเพกขาญาณ ถ้ากำลังสมาธิ และปัญญายังไม่แก่กล้าก็จะดำรงอยู่ในญาณนั้น ถ้ากำลังดังกล่าวแก่กล้าแล้วย่อมบรรลุพระนิพพานที่ดับสังขารได้เหมือนก่อนแล้วบรรลุมรรคญาณและผลญาณที่ ๔ คำที่กล่าวว่า “มรรคญาณและผลญาณย่อมเกิดขึ้น” ระบุถึงบุคคลผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมพอจะบรรลุธรรมได้ ส่วนบุคคลที่บารมียังไม่เต็มก็จะหยุดอยู่ในระดับสังขารุเพกขาญาณ แต่ผู้ที่บรรลุมรรคผลที่ ๑ แล้วมักบรรลุมรรคผลที่ ๒ ได้ง่าย แต่บรรลุมรรคผลที่ ๓ ได้ยาก เพราะท่านผู้เป็นพระโสดาบัน และพระสกทาคามีเป็นผู้มีศีลบริบูรณ์ ดังพุทธพจน์ว่า สีเลสุ บริปูการี (ผู้ประพฤติศีลอย่างบริบูรณ์) ส่วนพระอนาคามีเป็นผู้มีสมาธิบริบูรณ์ ดังพุทธพจน์ว่า สมาธิสมี บริปูการี (ผู้เจริญสมาธิอย่างบริบูรณ์)

ดังนั้น ผู้ที่มีสมาธิยังไม่บริบูรณ์จึงบรรลุมรรคผลที่ ๓ ได้ยาก แต่หากมิได้ปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจรู้ว่าตนมีบารมีสูงพอที่จะบรรลุมรรคผลได้หรือไม่ นอกจากนั้น มีคนจำนวนมากที่ต้องปฏิบัติธรรมนานหลายเดือนหลายปีจึงจะบรรลุธรรมได้ ผู้ที่ไม่อาจบรรลุธรรมภายในเวลาเพียงไม่กี่วัน ไม่กี่เดือนจึงยังไม่ควรเข้าใจว่าตนไม่มีบารมีเพียงพอ ความจริงแล้วการปฏิบัติธรรมในปัจจุบันเป็นการอบรม

^{๒๐} พระกัมมัฏฐานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวังสะ, โพชนงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๙๑-๙๒.

บารมีที่ยังไม่สุกงอมให้สุกงอมได้ในปัจจุบันชาติ ดังนั้น จึงไม่ควรคำนึงถึงบารมีเก่าของตน เพราะการไม่ปฏิบัติธรรมเป็นการไม่สร้างบารมี และแม้จะมีบารมีเก่าเพียงพอก็ตาม ถ้าไม่ปฏิบัติก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ ส่วนผู้ที่มิมีบารมีแล้วย่อมสามารถบรรลุธรรมในภพนี้ได้โดยง่าย หรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในภพต่อไป^{๒๑}

นอกจากนี้แล้วการแสดงธรรมของพระพุทธองค์ตลอด ๔๕ พรรษา เน้นที่การประกาศอริยสัจทั้ง ๔ ประการ แต่เป็นการแสดงโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเข้าใจของผู้ฟังธรรมในแต่ละโอกาส ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค ปรากฏพุทธพจน์บทหนึ่ง มีเนื้อความว่า “การที่สรรพสัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏนี้ตลอดกาลอันยาวนาน ก็เพราะไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ประการนี้เอง แต่เมื่อเห็นอริยสัจ ๔ ตามความจริงแล้วก็จะสามารถตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้” เพราะเหตุนี้ อริยสัจ ๔ จึงมีความสำคัญในฐานะเหตุของการบรรลุธรรม สามารถแสดงรายละเอียดให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

อริยสัจ เป็นความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ และเป็นชื่อธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นหลักแห่งความจริง และนำผู้เข้าถึงให้บรรลุถึงความเป็นพระอริยะได้ และการที่พระพุทธองค์ทรงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริงนี้เอง ชาวโลกจึงเรียกพระองค์ว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ย่อมตรัสรู้อริยสัจ ทั้ง ๔ ประการตามความเป็นจริงเป็นความสิ้นอาสวะของผู้รู้ เพราะเห็นว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ด้วยเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนเอาไว้แล้ว สามารถสรุปสงเคราะห์ลงในหลักอริยสัจ ๔ อันเป็นธรรมที่ดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งของเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมถึงการประชุมรวมลงในรอยเท้าช้าง เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยใหญ่ ฉนฺได กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมถึงการนับสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ ฉนฺนํ^{๒๒}

^{๒๑} พระโศภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐) หน้า ๖๔-๖๕.

^{๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๐/๗๕., อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘.

๒.๒.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ และเป็นชื่อธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นหลักแห่งความจริง และนำผู้เข้าถึงให้บรรลุถึงความเป็นพระอริยะได้ อริยสัจ มี ๔ ประการ คือ

๑. ทุกข์ คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ
๒. สมุทัย คือสาเหตุทำให้เกิดทุกข์
๓. นิโรธ คือความดับแห่งทุกข์
๔. มรรค คือหนทางหรือแนววิธีสำหรับดับทุกข์^{๒๓}

พระพุทธองค์ทรงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริงนี้เอง ชาวโลกจึงเรียกพระองค์ว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า .และพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ย่อมตรัสรู้อริยสัจ ทั้ง ๔ ประการตามความเป็นจริง เป็นความสิ้นอาสวะของผู้รู้ เพราะเห็นว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”^{๒๔}

ด้วยเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนเอาไว้ นั้น สามารถสงเคราะห์ลงในหลักอริยสัจ ๔ อันเป็นธรรมที่ดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งของเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมถึงการประชุมรวมลงในรอยเท้าช้าง เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยใหญ่ ฉะนั้น กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมถึงการนับสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ ฉะนั้น”^{๒๕}

๒.๒.๒ อริยสัจ ๔ คือ หลักการแห่งเหตุและผล

^{๒๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๑/๖๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖., อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๙๐/๑๐๐., เพิ่มเติมในพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๗๘.

^{๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๐๗-๖๐๘.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๐/๒๖๒.

อริยสัจทั้ง ๔ ประการนี้ คือ หลักการแห่งเหตุและผล ตัวอย่างคาถาที่กล่าวถึงอริยสัจ ๔ ซึ่ง อุปติสสมาณ ได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิแล้วบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน คือ

เย ธมมา เหตุปฺปภาว เตสํ เหตุ ตถาคโธ (อาห)
เตสญจ โย นิโรธโ จ เอวํวาทิ มหาสมณโณ .^{๒๖}

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาตะเช่นนี้ .^{๒๗}

จากพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์แสดงธรรม ให้กับพระอัสสชิบทนี้ทำให้เข้าใจได้
อย่างลึกซึ้งถึงความเป็นเหตุและผลของทุก ๆ สรรพสิ่งได้เป็นอย่างดี สอดคล้องกับคำสอนของ
หลวงพ่อดมเด็จพระพุทธรชินวงศ์ ว่า“สิ่งที่คนเรารอ คือ เกิดเพื่อรอเวลาตาย ได้เพื่อรอเวลาเสีย
มีเพื่อรอเวลาหมด เจอเพื่อรอเวลาจาก และพบเพื่อรอเวลาพราก”^{๒๘} เมื่อสังเคราะห์ลงในหลักของ
อริยสัจ ๔ จะเห็นได้ว่า ทุกขสัจ กับ นิโรธสัจ เป็นตัวผล และสมุทยสัจ กับ มรรคสัจ เป็นตัวเหตุ
ดังนั้น อริยสัจ ๔ จึงเป็นหลักการแห่งเหตุและผล

๒.๒.๓ อริยสัจ ๔ ก่อให้เกิดญาณทัสสนะ

ในพระสูตรแรกของพระพุทธศาสนา คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๒๙} ได้แสดงอริยสัจ ๔
ไว้เป็นหลัก ดังนั้น อริยสัจ ๔ จึงเป็นหัวใจของคำสอนทั้งหมด สมเด็จพระพุทธรชินวงศ์ที่ตรัสรับรองว่าภิกษุ
ทั้งหลาย ญาณทัสสนะ^{๓๐}ตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโร^{๓๑} อย่างนี้
ยังไม่หมดจดดีตราบใด เราก็กังขามยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับ
ทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง สมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตราบนัน ^{๓๒}

^{๒๖}วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๕๒., วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๒๗}พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๓๖๑.

^{๒๘}สมเด็จพระพุทธรชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), คติธรรมจากสมุดบันทึกของหลวงพ่อดม, วัดพิชัยญาติการาม วรวิหาร แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน, (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๕๔), หน้า ๓๕.

^{๒๙}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๓๐}ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐., สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๓๑}ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐., สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๓๒}วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕-๑๖., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓-๒๔.

เพราะเหตุนี้ อริยสัจ ๔ คือ ธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ ด้วยญาณทัสสนะตามที่เป็นจริง หมายถึง สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ^{๓๓} เหล่านี้ ญาณทัสสนะ ๓ รอบ ๑๒ อากาการ กล่าวคือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ รวมเป็น ๑๒ รอบ ความเป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันจึงมีอยู่อย่างนี้ พระผู้มีพระภาค เป็นผู้ค้นพบด้วยญาณุตตมญาณทัสสนะ และนำมาเผยแพร่ให้ชาวโลกได้รู้ตามสิ่งเหล่านี้ล้วนมีปรากฏอยู่โดยธรรมชาติอยู่แล้ว แต่ด้วยกำลังอินทรีย์ ของชาวโลก จึงไม่มีผู้ใดสามารถหยั่งรู้ได้ นอกจากพระพุทธเจ้าเท่านั้น เพราะเหตุนี้การศึกษาที่ถูกต้องย่อมนำมาสู่การปฏิบัติ และผลของการปฏิบัติที่ถูกต้องสืบไป

ดังนั้น เหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรม หรือบรรลุธรรม และอริยสัจ ๔ ประการนี้ คือหลักการแห่งเหตุและผล เนื่องด้วย ทุกขสัจ และนิโรธสัจ คือลำดับแห่งผลของอริยธรรม ส่วนสมุทยสัจและมรรคสัจคือเหตุแห่งสัจธรรม และอริยสัจทั้ง ๔ ประการนี้ เมื่อสงเคราะห์ลงสู่ภาคส่วนแห่งการประพฤติปฏิบัติ แล้วย่อมาก่อนให้เกิดญาณทัสสนะ คือ การรู้แจ้งโลกโดยประการทั้งปวง กล่าวคือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการได้รู้ ความรู้ที่เกิดจากการได้ละ และความรู้ที่เกิดจากการได้เข้าใจ ตามลำดับ

๒.๓ ประเภทของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมในหลักเกณฑ์การจำแนกพระนิพพานนั้น สามารถแยกได้ตามประเภท ทักขิไณย หรืออริยบุคคล โดยหลักใหญ่ มี ๒ วิธี คือ แบ่งแบบ ๘ แบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำจัดกิเลสได้ และแบ่งแบบ ๗ แบ่งตามคุณธรรม หรือข้อปฏิบัติที่เข้าถึงระดับหรือขั้นนั้น ๆ ดังนี้

๒.๓.๑ ประเภททักขิไณยบุคคล ๘

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลสคือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา กล่าวคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าสังโยชน์ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์เอาไว้ มี ๑๐ ประการ^{๓๔} ซึ่ง

^{๓๓}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๑., ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๖๗๐/๕๓๐., ส.อ. (ไทย) ๓/๔๐๙.

^{๓๔}ส.ม. (ไทย) ๑๘/๓๔๙/๙๐., อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๑๘., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๗๖/๕๐๙.

ทักษิณบุคคล หรือพระอริยบุคคล ๘ นั้น ว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว ก็มีเพียง ๔ และสัมพันธ์กับการละสังโยชนดังนี้^{๓๕}

ก. พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) หรือสอุปาทิเสสบุคคล ได้แก่

๑. พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว^{๓๖} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณ ในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชนได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาส^{๓๗} จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท^{๓๘} ตามกำลังอินทรีย์ กล่าวคือ

๑) เอกพิชิโสดาบัน พระโสดาบันมีพีชกำเนิดอีกเพียงครั้งเดียว จะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๓๙} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างแก่กล้า โดยมีจิตสันดานมากไปด้วยปัญญา เจริญสมถภาวนามาน้อย แต่เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างรวดเร็ว^{๔๐}

๒) โกลังโกลโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ยังต้องเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีก ๒ ถึง ๖ ชาติ จึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๔๑} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างปานกลาง โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยปัญญาและสมาธิเท่า ๆ กันเจริญวิปัสสนาและสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างปานกลาง คือ ไม่เร็วไม่ช้า^{๔๒}

^{๓๕} อก.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๘๐/๘๐., อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๒๖/๒๙๗.

^{๓๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๓๐-๒/๔๓๔-๕.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน อก.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘.

^{๓๘} ดูเพิ่มเติมใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๔๘/๒๖., อก.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๕๕.

^{๓๙} เกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลุอรหัตผล, ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๔๐} ภัททันตะอาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๘๖.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๔๒} ภัททันตะอาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ต้องเกิดอีกถึง ๗ชาติจึงจะบรรลุปะเป็นพระอรหันต์^{๔๓} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างอ่อน โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยสมาธิมาก แต่ปัญญาน้อย เคยเจริญสมณาวนามากแต่เจริญวิปัสสนาน้อย เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้วก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างเชื่องช้า^{๔๔}

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว^{๔๕} ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงด้วย^{๔๖} จำแนกออกเป็น ๕ ประเภท ตามกำลังของอินทรีย์ คือ

๑) อธิ ปัตวา ตตถ นิพพัตติตวา อธิ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก แล้วกลับมาเกิดในมนุษยโลกนี้อีกครั้งหนึ่ง ก็ได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๒) อธิ ปัตวา อธิ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ก็สามารถบรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๓) อธิ ปัตวา ตตถ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก แล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน

๔) ตตถ ปัตวา ตตถ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว ได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

^{๔๓} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๔.

^{๔๔} ภัททันตะอาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๑๘๗.

^{๔๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๕๑/๗๘, ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๔๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๖, อภิ.ป. (ไทย) ๓/๒๑/๑๕๕.

๕) ตัถถ ปัตวา อิธ ปรินิพายี พระสภากามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสภากามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว จุตีมาอุบัติบังเกิดในมนุษยโลกนี้ แล้วได้บรรลุอรหัตผล และดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๔๗}

๓. พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และภวัชชะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ครบ ๕ ข้อ) และพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย เมื่อไปถือปฏิสนธิในพรหมโลกมีสุทธาวาสภูมิเป็นต้นดังกล่าวแล้ว ก็จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธเข้าสู่พระปรินิพพาน ตามประเภท^{๔๘} พระอนาคามีบุคคล ๕ ประเภท คือ

๑) อันตรปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครั้งแรก ณ สุทธาวาสภูมินั้น

๒) อุปัจจปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครั้งหลังของสุทธาวาสภูมิที่ท่านไปเกิดอยู่นั้น

๓) อสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวกสบาย ไม่ต้องใช้ความพยายามมาก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๔) สสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยต้องใช้ความพยายามอย่างแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๕) อุทังโสตอกนิฐฐคามิ ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลกชั้นต่ำคืออวิหาภูมิ เมื่อจุตีแล้วก็ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ คืออตปภาภูมิ สุทสสาภูมิ สุทสสีภูมิ อกนิฐฐภูมิ แล้วจึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพาน^{๔๙}

^{๔๗} ภัททันตะอาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๑๙๒-๑๙๕.

^{๔๘} ดูเพิ่มเติมใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๖., ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๙/๑๗๗.

^{๔๙} ดูเพิ่มเติมใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๘๔/๒๑๐., อ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๒๔๓.

ข. พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ อนุปาติเสสบุคคล ได้แก่

๔. พระอรหันต์ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้ที่หักกรรมแห่งสังสารวัฏได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐)^{๕๐} เพราะเหตุนี้ ท่านจึงไม่มีกิเลส อันเป็นเชื้อให้ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในภพทั้งหลายอีก เมื่อดับขันธทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขันธ ครึ่งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ไม่มีเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป^{๕๑}

ดังนั้น พระอเสขะ แปลว่า ผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักษิณบุคคล ๓ ระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา ๓ เพื่อละสังโยชน์และบรรลุดุธรรมสูงขึ้นต่อไปจนถึงพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่พระอรหันต์ ดังที่ได้แสดงมาแล้วนั่นเอง

๒.๓.๒. ประเภททักษิณบุคคล ๗

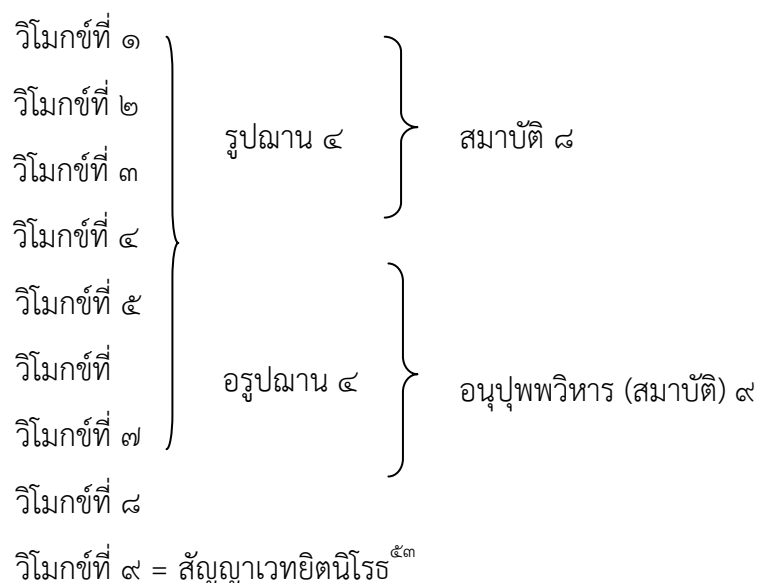
เกณฑ์การแบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ๘ โดยสาระสำคัญแล้ว วิโมกข์ ๘ ก็คือ การแสดงสมบัติทั้งหลาย (ครบถึง อนุปปพวิหารสมบัติ ๙) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง^{๕๒} สามารถแสดงเปรียบเทียบให้เห็นได้ จัดตามอินทรีย์ ในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ๘

การแสดงสมบัติทั้งหลายสามารถแสดงเปรียบเทียบดังนี้

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๒/๒๖๗., อง.อภฺรฐก. (ไทย) ๒๓/๑๔๙๓๐๑.

^{๕๑} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), *อริยวังสปฏิปทา*, หน้า ๖๔-๖๕.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๒๗๖., อง.อภฺรฐก. (ไทย) ๒๓/๑๖๓/๓๑๕.

ตามปกติ ทักขิไณย ๗ นั้น ท่านแสดงตามลำดับจากชั้นสูงลงมาต่ำ แต่ในที่นี้ เพื่อให้เข้ากับแบบที่ ๑ จึงจะแสดงจากชั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูง

ก. พระเสขะ หรือ สอูปาติเสสบุคคล

๑. สัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หรือผู้แล่นตามไปด้วยศรัทธา ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นต้นนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุมรรคผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ)

๒. ัมมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม หรือผู้แล่นตามไปด้วยธรรม ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นต้นนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุแล้วกลายเป็นทวิภูตัตตะ)

๓. สัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระสุตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา แต่ศรัทธาเป็นต้นนำหน้า (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นปัญญาวิมุต)

^{๕๓} อก.นว. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

๔. ทิฐิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทิฐิ ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุ อรหัตตผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า, ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต)

๕. กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว ได้แก่ผู้ที่ได้สัมผัส วิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุ โสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า, ท่านผู้นี้ถ้า บรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต)^{๕๔}

ข. พระอเสขะ หรือ อนุปาทิสสบุคคล

๖. ปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มีได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วย กาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้วเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้ บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นต้วนามาโดยตลอดจนสำเร็จ

๗. อุกโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ ท่านผู้มีได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วย กาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้ บำเพ็ญสมณะเป็นอย่างหมกก่อนแล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ

พระอรหันต์ ๒ ประเภทดังที่ได้แสดงให้เห็นนี้ สามารถแยกออกไปอีกตาม คุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ กล่าวคือ

๑. พระปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ผู้ที่มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกกิริยา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ๓ ประเภท ดังนี้

๑) สุขขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒) ปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลัง

^{๕๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

ปฏิสัมพันธ์ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมพันธ์^{๕๕} คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ^{๕๖}

๒. อุภโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วยวิกขัมภะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑) พระอุภโตภาควิมุตติ ผู้ได้อรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โสดียวิชชา, อภิญญา

๒) พระเตวิชชะ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้ได้วิชชา ๓^{๕๗}

๓) พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้ได้อภิญญา ๖^{๕๘}

๔) พระปฏิสัมพันธ์ปตตะ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมพันธ์ ๔

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ ประเภท ดังนี้

๑) พระสุกขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากวิปัสสโก)

๓) พระอุภโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน

๔) พระเตวิชชะ ผู้ได้วิชชา ๓

๕) พระฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ๖

๖) พระปฏิสัมพันธ์ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมพันธ์ ๔^{๕๙}

อนึ่ง พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญ และปฏิสัมพันธ์ปตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด

^{๕๕} อิง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๑๖., ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๖๘/๑๗๕., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๔/๔๐๐.

^{๕๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖, ๓/๙, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๕๐๓.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒, ๓๙๘/๒๙๒, อิง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๒๕.

^{๕๘} ตูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, อิง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๑.

^{๕๙} วิสุทฺธิ. ๓/๓๗๓, ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๙๓/๓๘๑. วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓๐๑.

ดังนั้น ประเภของการบรรลุธรรม คือ การบรรลุนวโลกุตรธรรม ซึ่งเป็นสภาพของความสงบระงับแห่งสังขารธรรมทั้งหลายทั้งปวง หรือเรียกสั้น ๆ ว่า บรรลุพระนิพพาน และคำว่านิพพานนั้น มีไวพจน์อยู่หลายคำ ซึ่งถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลาย สามารถจำแนกได้ เมื่อกล่าวถึงนิพพานแท้มีเพียงอย่างเดียว ส่วนบุคคลผู้บรรลุนิพพาน แสดงให้เห็นได้เป็นสองนัย คือ นัยที่มาในพระไตรปิฎก และนัยที่มาในชั้นของอรรถกถา และฎีกา ดังที่ได้แสดงให้เห็นแล้วในเบื้องต้น

๒.๔ การบรรลุธรรมตามวิธีการหลุดพ้น

การเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ๗ ประเภท กล่าวดังนี้ คือ การจำแนกการเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลโดยการใช้อินทรีย์^{๖๐} เป็นเกณฑ์ อินทรีย์ แปลว่า ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ หมายถึง ธรรมที่เป็นเจ้าการ ในการครอบงำหรือการำบ่งสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม คือ ความขาดศรัทธา ความเกียจคร้าน ความเพิกเฉยปล่อยปละละเลย ความฟุ้งซ่าน และการขาดความรู้ ความหลงผิดหรือการไม่ใช้ปัญญา ส่วนอินทรีย์ คือ อำนาจที่หนุนนำให้ปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ มี ๕ อย่าง คือ ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้หรือครองใจไว้กับกิจที่กำลังทำ) สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) และปัญญา (ความรู้ชัดหรือความเข้าใจ) ในการปฏิบัติธรรม อินทรีย์แต่ละอย่างของต่างบุคคล จะยิ่งหรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ที่ทำให้เกิดความแตกต่างในการบรรลุธรรมจึงนำมาเป็นเกณฑ์แบ่งประเภพระอริยบุคคล มี ๓ อย่าง คือ สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) และ ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา) โดยจำแนกการเข้าถึงการเป็นพระอริยบุคคล ๗ ประเภท^{๖๑} ดังนี้

๑. อุภโตภาควิมุตติบุคคล ได้แก่ ผู้สัมผัสซึ่งวิโมกข์ ๘ ด้วยกายและสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา คือ เลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ และอาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจด้วยปัญญาหมายเอาพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติขั้นอรุปสมาบัติมาก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติบางครั้งอาจไปพบคำว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ฟังทราบว่

^{๖๐} คุุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒๓-๔๖๓/๓๐๐-๓๔๔.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๑๓-๔๑๔.

พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ก็ คือ อุภโตภาควิมุตติบุคคลนั่นเองเป็นผู้มี สมาธิบริบูรณ์ แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๒. ปัญญาวิมุตติบุคคล ได้แก่ ผู้ไม่ได้สัมผัสด้วยกายซึ่งวิโมกข์อันละเอียด ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาสิ้นอาสวะ เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญาหมายเอาพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ มีปัญญานิบริบูรณ์ แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๓. กายสักขีบุคคล ได้แก่ ผู้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือ เลयरูปสมบัติไปเป็นอรูปสมบัติ และอาสวะบางส่วนของเธอทั้งหมดสิ้นไป เห็นอริยสัจจด้วยปัญญา คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตตมรรคโดยมีสมาธิบริบูรณ์เป็นนิบริบูรณ์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๔. ทิฐิปัตตบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียดแต่เป็นผู้บรรลุสัมมาทิฐิ คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจถูกต้องแล้วและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญาหมายเอาพระอริยบุคคลได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตตมรรค ที่มีปัญญานิบริบูรณ์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๕. สัทธาวิมุตติบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์ เป็นผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา คือ ท่านที่เข้าใจในอริยสัจถูกต้องแล้วและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นตัวนำในการปฏิบัติ หมายเอาพระอริยบุคคลได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอหัตตมรรค ที่มีสัทธานิบริบูรณ์แก่กล้าในการปฏิบัติ เห็นอริยสัจจด้วยปัญญา และเขามีศรัทธาในพระตถาคตที่ตั้งมั่น

๖. อัมมานุสारीบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด และอาสวะบางส่วนของเธอทั้งหมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่พระตถาคตประกาศแล้ว คือ ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคผู้มีปัญญานิบริบูรณ์แก่กล้ามากกว่าสัทธานิบริบูรณ์และสมาธิบริบูรณ์

๗. สัทธานุสारीบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด และอาสวะบางส่วนของเธอทั้งหมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญา และเขามีความเชื่อ ความรักใน

พระตถาคต ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรคผู้มี สัทธินทรีย์ แยกล้ำมากกว่า ปัญญินทรีย์ และสมาธิทรีย์ ทั้ง ๗ ข้อนี้เรียก พระอริยบุคคล ^{๖๒}

เมื่อเริ่มเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ผู้ปฏิบัติจะมีสัทธินทรีย์หรือปัญญินทรีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งแก่กล้าเป็นต้นนำ ถ้าผู้นั้นไปบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะเปลี่ยนไปเป็นสมาธิทรีย์เป็นต้นนำ ที่ว่าได้วิโมกข์ หมายถึงได้วิโมกข์ ๔ ขึ้นไป (ได้ถึงรูปฌาน) ส่วนผู้ที่ยังมีสัทธินทรีย์เป็นต้นนำก็อาจได้ถึงรูปฌานที่ ๔ แต่ไม่สามารถได้อรูปฌาน (ไม่ได้วิโมกข์) อย่างไรก็ตาม ถ้าหากจะมีสมาธิทรีย์เป็นต้นนำ ในท้ายที่สุด สมาธิทรีย์นั้น ก็ต้องกลายเป็นฐานให้แก่ปัญญินทรีย์อยู่ดี แต่เมื่อถึงตอนนั้นสมาธิทรีย์จะช่วยให้เกิดวิโมกข์ได้^{๖๓} ในฎีกาแห่งวิสุทธิมคค์ คือ ปรมัตถมัชฌิมาสารีบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่งต่อจากนั้นเป็นสัทธาวิมุต หรือ ทิฐิปปัตตะ จนได้สำเร็จอรหัตตผล จึงเป็น ปัญญาวิมุต ผู้ได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรคเป็น สัทธานุสारीบุคคล และ อัมมานุสारीบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่งต่อจากนั้นเป็นสัทธาวิมุต หรือ ทิฐิปปัตตะ จนได้สำเร็จอรหัตตผล จึงเป็น ปัญญาวิมุต ผู้ได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรคเป็นสัทธานุสारी หรือ อัมมานุสारी อย่างใดอย่างหนึ่งจากนั้นเป็นกายสักขี สำเร็จอรหัตตผล เป็น อุกโตภาควิมุต^{๖๔} แต่บางครั้งอาจไปพบคำว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาในที่อื่น พึงทราบว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ก็ คือ อุกโตภาควิมุตติบุคคลนั่นเอง และในบางแห่ง แม้ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนามาโดยตลอดด้วยกัน ท่านแยกเรียกเป็นพระเจโตวิมุตติบ้าง พระปัญญาวิมุตติบ้าง เพราะความต่างแห่งอินทรีย์เท่านั้นก็มี หรือในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ใครเป็นพระสัทธาวิมุตติ พระทิฐิปปัตตะ และพระกายสักขี ท่านก็เรียกอย่างนั้นไปตลอดจนเป็นพระอรหันต์

๒.๕ การเจริญวิปัสสนามี ๔ แบบ

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘.

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘.

^{๖๔} พระมหาบุญธรรม ปุณณธมโม (ฐปจันทร), “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๙.

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๘๒.

การเจริญภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เจริญกัมมัฏฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่า กัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^{๖๕} ส่วนในคัมภีร์อิทธิธรรมวิภาวีนีกกล่าวว่า กัมมัฏฐาน คือ ลำดับภาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป^{๖๖} สามารถแสดงรายละเอียดให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

การเจริญภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เจริญกัมมัฏฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่า กัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^{๖๗} ส่วนในคัมภีร์อิทธิธรรมวิภาวีนีกกล่าวว่า กัมมัฏฐาน คือ ลำดับภาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป^{๖๘} การเจริญภาวนา ๒ แบบ คือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา

สมถภาวนา หรือ สมถกัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบทางจิตใจ หรือการทำจิตใจให้เป็นสมาธิ^{๖๙}

วิปัสสนาภาวนา หรือ วิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง^{๗๐} ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในชั้น ๕ ว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ ทนได้ยาก (ทุกขัง) เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคลตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ (อนัตตา) เรียกว่า วิปัสสนา^{๗๑}

การเจริญวิปัสสนาภาวนานี้ สามารถปฏิบัติได้ ๔ แบบ คือ

๑. สมถพุทฺพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยเจริญสมณะนำหน้า กล่าวคือ เริ่มต้นด้วยการรักษาศีล สำรวมอินทรีย์ มีสติสัมปชัญญะ สันโดษ และละนิเวรณจิตเป็นสมาธิถึง

^{๖๕} ดูรายละเอียด อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๖๖} พระญาณชฺชเถระ (แลตีสยาตอ), **อานาปานทีปนี**, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖๐.

^{๖๗} ดูรายละเอียด อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๖๘} พระญาณชฺชเถระ (แลตีสยาตอ), **อานาปานทีปนี**, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖๐.

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน อัง.ฉก.อ. (ไทย) ๓/๒๗/๑๑๑., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๓๙.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒., ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๙๒.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

ระดับฌาน ใช้ฌานทำอภิญญาให้เกิดขึ้น แล้วจึงปฏิบัติวิปัสสนา ด้วยการยกจิตขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ จนกระทั่งเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน เป็นแนวทางการปฏิบัติที่พระพุทธองค์แสดงไว้โดยตรง เรียกว่า สมถยานิก^{๗๒}

๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมถาวานา การเจริญสมถะโดยเจริญวิปัสสนานำหน้า เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรง เริ่มต้นปฏิบัติตามแนวทางเดียวกับแบบสมถยานิก แต่เมื่อได้อุปจารสมาธิ ให้เปลี่ยนเส้นทางการปฏิบัติ ด้วยการน้อมจิตไปสู่วิปัสสนาจนบรรลุมรรค ผล นิพพาน จากนั้นจึงปรับเปลี่ยนอารมณ์ใหม่ จากอารมณ์ปรมาตม์เป็นอารมณ์บัญญัติด้วยการบริกรรมจนได้ฌานแล้วจึงทำอภิญญาให้เกิดเป็นลำดับต่อไป เรียกว่า วิปัสสนายานิกะ^{๗๓}

๓. สมถวิปัสสนายุกนัทธาวานา เป็นการปฏิบัติที่ผสมผสานสลับกันระหว่างสมถะกับวิปัสสนา เช่น อาจเริ่มต้นปฏิบัติตามแนวทางของสมถยานิก จนกระทั่งได้ปฐมฌานจึงใช้ปฐมฌานเป็นบาทฐานพิจารณาสภาวธรรมอันเป็นรูปนาม ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น แล้วเปลี่ยนมาปฏิบัติตามแนวทางสมถะ จนได้ทุติยฌานแล้วใช้ทุติยฌานเป็นบาทฐานเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรค ผล เบื้องสูงต่อไป

๔. ธัมมทัชจจวิคคหิตมานัส เมื่อผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้รูปนามจนเห็นไตรลักษณ์ เกิดจิตฟุ้งซ่านหรือวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นให้กำหนดพิจารณาวิปัสสนูปกิเลส นั้น จนเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นเหตุให้เกิดปัญญารู้เท่าทันวิปัสสนูปกิเลส จิตย่อมไม่หลง ไม่หวั่นไหว และมีความบริสุทธิ์^{๗๔}

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนา มีประโยชน์โดยตรง เพราะทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้ดำเนินจิตของตนไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ไม่ว่าจะปฏิบัติควบคู่กันไปกับสมถะที่เรียกว่าสมถยานิก หรือจะปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนายานิกก็ตาม^{๗๕}

^{๗๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ชินาลังการฎีกา (บาลี), หน้า ๗๐.

^{๗๓} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๔/๓๑๐., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๗๔} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๕-๗/๓๑๕-๓๑๗., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๗.

^{๗๕} โสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ) รจนา, พระคันธสाराภังค์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพฯ: ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑.

อัครสาวกเป็องขวา พระสารีบุตรนำพระสูตรมาแสดงเป็นอุทเทส ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มี ๔ อุทเทส ดังนี้ คือ ลักษณะการเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๗๖} ลักษณะการเจริญสมณะมีวิปัสสนาหน้า^{๗๗} ลักษณะการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ลักษณะการเจริญวิปัสสนามีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ ดังที่ท่านพระสารีบุตรแสดงไว้ในพระคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระอานนท์ได้นำมาสั่งสอนภิกษุภิกษุณีที่ วัดโฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี โดยมีหลักการศึกษาดังต่อไปนี้

๒.๕.๑ การเจริญวิปัสสนาแบบสมณะนำหน้า

การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๗๘} คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อนวิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๗๙}

สมณะ^{๘๐} คือ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิรวณูปกิเลส การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ หมายถึง ผู้ปฏิบัติทำความสงบให้จิตอยู่ในรูปฌาน หมายถึงปฐมฌาน คือ มีความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

^{๗๖} เมธี เมธีสถิตยัณนท, “ศึกษาวิเคราะห์การเข้าถึงพระรัตนตรัยในปฐมสมณานิสังกสูตร” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

^{๗๗} สังวรณณ์ แจ่มนคร, “ศึกษาหลักวิธีอบรมจิตและเจริญปัญญาในมหาสังจกสูตร” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

^{๗๘} พระทรงยศ ยสโร (ตั้งจิตพิทักษ์กุล), “ศึกษาการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลในปุนณโณวาทสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

^{๗๙} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๘๐} พระราชสังวรญาณ (พุทธจาณิโย), **การฝึกอบรมกัมมัฏฐานภาคปฏิบัติ**, หน้า ๒.

หุตียฌาน เพราะวิตก วิจารงบระงับไปแล้ว เราบรรลุหุตียฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ^{๘๑}

ตติยฌาน^{๘๒} เพราะปิติจางคลายไปแล้ว เรามีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข

จตุตถฌาน เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วเราได้ บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๘๓} หรือ อรูปฌาน

อรูปฌาน^{๘๔} คือ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวง

ผู้ปฏิบัติบรรลุอากาศานัญจายตนฌาน โดยกำหนดว่า อากาสะหาที่สุตมิดีอยู่ เธอย่อม พิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในอากาศานัญจายตนฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุจโรคร เป็นจุจหวัฬ เป็นจุจลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความ เดือดร้อนเป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นจุจคนฝายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่าเป็น อนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่่อมตธาตุว่า สภาวะที่ สงบประณีตคือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน ผู้ปฏิบัติดำรงอยู่ในอากาศานัญจายตนฌานนั้น ย่อมบรรลุ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายหากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพิลิตเพิลินในธรรมนั้นจักปรินิพพานใน ภพนั้นไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก

ผู้ปฏิบัติล่วงอากาศานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญานัญจายตนฌาน โดยกำหนดว่า วิญญานหาที่สุตมิดีอยู่ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนาฯลฯ ที่มีอยู่ใน วิญญานัญจายตนฌานนั้น ฯลฯ เพื่่อมละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน วิมหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

^{๘๒} พคิน อินทรวงศ์, สมณะเท้าขาววิปัสสนาเท้าซ้าย, หน้า ๔๘.

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน วิมหา. (ไทย) ๑/๑๑/๖.

^{๘๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๗.

ผู้ปฏิบัติล่วงวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิญญายตนฌาน โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไรอยู่ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในอาภิญญายตนฌานนั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดุจโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจ ลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดุจคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วจึงน้อมจิตไปเพื่ อมตราดูว่า สภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความสงบระงับสังขาร^{๘๕} ทั้งปวง ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้ง ปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน เธอดำรงอยู่ในอาภิญญายตน ฌานนั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไปด้วยความยินดีเพเลิดเพลินในธรรม นั้น จักปริณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก^{๘๖} ครั้นเมื่อจิตถอนออกจากสมาธิให้ พิจารณาถึงไตรลักษณ์ คือ พิจารณาถึงความไม่เที่ยงของธรรมชาติว่ามีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นธรรมชาติอยู่อย่างนี้ เรียกว่า การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า

หลักวิปัสสนามีสมณะนำหน้าในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

ท่านพระสารีบุตรเรียกภิกษุและภิกษุณีมาประชุมแล้ว^{๘๗} ท่านได้แสดงหลักการเจริญ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๘๘} ไปถึง ๗๓ ประการ พร้อมทั้งแบ่งองค์ธรรม คือ เนกขัมมะเป็น ๒ ส่วนโดย มีรายละเอียดขององค์ธรรม ๗๓ ประการ และเนกขัมมะไว้ดังนี้ คือ

๑. ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ (ญาณในการทรงจำธรรมที่ ได้สดับมา)
๒. ปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ชื่อว่าสีลมยญาณ(ญาณในการสำรวมศีล)
๓. ปัญญาในการสำรวมจิตตั้งมั่น ชื่อว่าสมาธิภาวนามยญาณ (ญาณในการสำรวมจิต เจริญสมาธิ)
๔. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่าธัมมัญญิตติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)

^{๘๕} ดุราลัยเถยตโน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

^{๘๖} ดุราลัยเถยตโน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๙.

^{๘๗} ดุราลัยเถยตโน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๗ -๒๓๘.

^{๘๘} ดุราลัยเถยตโน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

๕. ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้
ชื่อว่าสัมมสนญาณ^{๘๙} (ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม)^{๙๐}

๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า
อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ)

๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ
(ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ)

๘. ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่าอาทีนวญาณ
(ญาณที่ค้ำนั่งเห็นโทษ)

๙. ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ
(ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร)

๑๐. ปัญญาในการออกและหลีกไปจากนิमितภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ

๑๑. ปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่า
มัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค)

๑๒. ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล)

๑๓. ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่าวิมุตติญาณ
(ญาณในวิมุตติ)

๑๔. ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณญาณ (ญาณในการ
พิจารณาทบทวน)

๑๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายใน ชื่อว่าวัตถุนานัตตญาณ^{๙๑}
(ญาณในวัตถุต่าง ๆ)

๑๖. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายนอก ชื่อว่าโคจรนानัตตญาณ
(ญาณในอารมณ์ต่าง ๆ)

๑๗. ปัญญาในการกำหนดจริยา ชื่อว่าจريانานัตตญาณ (ญาณในจริยาต่าง ๆ)

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๘/๑.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๕/๑.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๘/๒.

๑๘. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ ประการ ชื่อว่าภูมินานัตตญาณ (ญาณในภูมิต่าง ๆ)
๑๙. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๙ ประการ ชื่อว่าธัมมnanัตตญาณ (ญาณในธรรม)^{๙๒}
๒๐. ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้)
๒๑. ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตัตถญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา)
๒๒. ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ)
๒๓. ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว)
๒๔. ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง)
๒๕. ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)
๒๖. ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)
๒๗. ปัญญาในนิรุตติต่าง ๆ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)
๒๘. ปัญญาในปฏิภาณต่าง ๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
๒๙. ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม)
๓๐. ปัญญาในสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าสมาปัตตัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ)^{๙๓}
๓๑. ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารสมาปัตตัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ)
๓๒. ปัญญาในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอนันตริกสมาธิญาณ (ญาณในสมาธิตามลำดับ)
๓๓. ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิคมที่สงบ และปณิตาธิมุตตตปัญญา ชื่อว่าอรณวิหารญาณ (ญาณในอรณวิหาร)
๓๔. ปัญญาที่มีความชำนาญ ในการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจริยา ๙ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ อย่าง ชื่อว่า นิโรธสมาปัตติญาณ (ญาณในนิโรธสมาบัติ)^{๙๔}

^{๙๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๑๙/๒.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๓.

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐-๓๔/๓.

๓๕. ปัญญาในการทำความเข้าใจไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อว่า
ปรีนิพพานญาณ (ญาณในปรีนิพพาน)

๓๖. ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป ชื่อว่า
สมสัจจญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน)

๓๗. ปัญญาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่าง ๆ สภาวะเดียวและเดช ชื่อว่าสัจจญาณ
ญาณ^{๔๕} (ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา)

๓๘. ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หวั่นและจิตที่สงบ ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ (ญาณใน
การปรารภความเพียร)

๓๙. ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถสัทสนญาณ (ญาณในการเห็นชัด
ซึ่งอรรถแห่งธรรม)

๔๐. ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะ ต่าง ๆ
และสภาวะเดียว ชื่อว่าทสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งทสสนะ)

๔๑. ปัญญาที่รู้ชัด ชื่อว่าขันติญาณ (ญาณในธรรมที่พอใจ)

๔๒. ปัญญาที่ถูกต้องธรรม ชื่อว่าปริโยคานญาณ (ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม)

๔๓. ปัญญาในการรวมปัจจัย ชื่อว่าบาทสวิหารญาณ (ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง)

๔๔. ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่าสัจญญาวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจาก
อกุศลด้วยสัจญา)

๔๕. ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่าง ๆ ชื่อว่าเจโตวิวัฏฏญาณ
(ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล)

๔๖. ปัญญาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วย
กุศลที่อธิษฐาน)^{๔๖}

๔๗. ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่าญาณวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วย
ความรู้)

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๔.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕-๔๖/๔.

๔๘ ปัญญาในความสละ ชื่อว่าวิโมกขวิภูษณญาณ^{๙๗} (ญาณในการหลีกออกจากกukul ด้วยการสละ)

๔๙. ปัญญาในความว่าธรรมจริง เป็นสัจจวิภูษณญาณ

๕๐. ปัญญาในสภาวะที่สำเร็จ ด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและทุกข์สัญญา ชื่อว่าอิทธิวิธญาณ (ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้)

๕๑. ปัญญาในการหยั่งลงสู่สหพินิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป ชื่อว่าโสธธาตวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งโสธธาต)

๕๒. ปัญญาในการหยั่งลงสู่วิญญานจรียาที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจความส่องใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท ชื่อว่าเจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้)

๕๓. ปัญญาในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้)

๕๔. ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจแสงสว่าง ชื่อว่าทิพพจักขุญาณ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)

๕๕. ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ ชื่อว่า อาสวัคชญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)

๕๖. ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทุกขญาณ^{๙๘} (ญาณในทุกข์)

๕๗. ปัญญาในสภาวะที่ควรละ ชื่อว่าสมุททยญาณ (ญาณในสมุทัย)^{๙๙}

๕๘. ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่านิโรธญาณ (ญาณในนิโรธ)

๕๙. ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ ชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในมรรค)

๖๐. ทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)

๖๑. ทุกขสมุททยญาณ (ญาณในเหตุเกิดทุกข์)

๖๒. ทุกขนิโรธญาณ (ญาณในความดับทุกข์)

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕.

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖.

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗-๕๗/๕.

๖๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์)
๖๔. อตถปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)
๖๕. ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)
๖๖. นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)
๖๗. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
๖๘. อินทริยโปรปริยัตตญาณ (ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริย์)
๖๙. อาสยานุสยญาณ (ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย)
๗๐. ยมกปฏิหาริยญาณ (ญาณในยมกปาฏิหาริย์)
๗๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ (ญาณในมหากรุณาสมาบัติ)
๗๒. สัพพัญญุตญาณ (ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง)
๗๓. อนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น)^{๑๐๐}

ญาณเหล่านี้รวมเป็น ๗๓ ประการ ในญาณทั้ง ๗๓ ประการนี้ ญาณ ๖๗ ประการ (เบื้องต้น) เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ ๖ ประการ (เบื้องปลาย) เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก^{๑๐๑} (เป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น)^{๑๐๒} นี่คือ หลักการเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๑๐๓} ที่พระสารีบุตรได้แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๐๔}

ลักษณะของการปฏิบัติในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรได้แสดงองค์ธรรม คือ เนกขัมมะ ไว้ในหลักการเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนา

^{๑๐๐} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗.

^{๑๐๑} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๘-๗๓/๕.

^{๑๐๒} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๘.

^{๑๐๓} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๐๔} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๓.

มีสมณำหน้า หลังจากนั้นท่านพระสารีบุตรนำคำต่าง ๆ ในอุทเทสที่ ๑ มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความดังนี้ คือ คำว่า เจริญ^{๑๐๕}

ภาวนา ๔ ประการ ซึ่งมีความหมายเหมือนในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔ คือ

๑. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน^{๑๐๖} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละกามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนาเพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน^{๑๐๗}

เมื่อผู้ปฏิบัติละพยาบาท (ความคิดร้าย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง อพยาบาท ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละถีนมิทระ (ความหตู่) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอาโลกสัญญา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอวิกเขปะ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งธัมมวัตถาน ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งญาณ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอโรติ (ความไม่ยินดี) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งปามุขชะ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๑.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๕.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๐.

เมื่อผู้ปฏิบัติละนิ वर्ณทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งปฐมฌาน ย่อมไม่
ล่วงเลยกันและกัน^{๑๐๘}

เมื่อผู้ปฏิบัติละวิตกและวิจารณ์ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งทุติยฌาน ย่อมไม่
ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละปีติ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งตติยฌานย่อมไม่ล่วงเลยกันและ
กัน

เมื่อละสุขและทุกข์ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งจตุตถฌาน ย่อมไม่ล่วงเลยกัน
และกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่
ล่วงเลยกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละรูปสัญญา (ความหมายรูรูปร่าง) ปฏิจจสัญญา (ความหมายรู้ความ
กระทบกระทั่งในใจ) นานัตตสัญญา (ความหมายรู้ภาวะต่างกัน) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจ
แห่งอากาสนัญจายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมี
ความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอากาสนัญจายตนสัญญา (ความหมายรู้อากาสนัญจายตนะ) ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งวิญญูณัญจายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกันเพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละวิญญูณัญจายตนสัญญา (ความหมายรู้วิญญูณัญจายตนะ) ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอาภิญญายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอาภิญญายตนสัญญา (ความหมายรู้อาภิญญายตนะ) ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑.

เมื่อผู้ปฏิบัติละนิจสัญญา (ความหมายรู้ว่าเที่ยง) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง
อนิจจานุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่า
ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละสุขสัญญา (ความหมายรู้ว่าเป็นสุข) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง
ทุกขานุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน^{๑๐๙}

เมื่อผู้ปฏิบัติละอัตตสัญญา (ความหมายรู้ว่าเป็นอัตตา) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง
อนัตตานุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละนันทิ (ความยินดี) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งนิพพิทานุสสนา
ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละราคะ (ความกำหนัด) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งวิราคานุสส
นาย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละสมุทัย (เหตุเกิด) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งนิโรธานุสสนา
ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอาทานะ (ความยึดถือ) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง ปฏินิสสัคค
านุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละฉนสัญญา (ความหมายรู้ว่าเป็นก้อน) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจ
แห่งขยานุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอายุหนะ (กรรมเป็นเครื่องประมวลมา) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจ
แห่งวยานุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละฐสัญญา (ความหมายรู้ว่ามีมั่นคง) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง
วิปริณามานุสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๒.

เมื่อผู้ปฏิบัติละนิमित (เครื่องหมาย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอนิมิตตานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน^{๑๑๐}

เมื่อผู้ปฏิบัติละปณิธิ (ความตั้งมั่น) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอัปณิหิตานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอภินิเวส (ความยึดมั่น) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งสุญญตานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละสาราทาทานาภินิเวส (ความยึดมั่นว่าเป็นแก่นสาร) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอปัญญาธัมมวิปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละสัมโมหาภินิเวส (ความยึดมั่นเพราะความหลง) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน^{๑๑๑}

เมื่อผู้ปฏิบัติละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยความอาลัย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอาทีนวานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละอปปปฏิสังขา (การไม่พิจารณา) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งปฏิสังขานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละสัณฺญโคคาภินิเวส (ความยึดมั่นเพราะกิเลสเครื่องประกอบ) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งวิวิญ्ञานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทิฏฐิ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งโสดาปัตติมรรค ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสอย่างหยาบธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งสกทาคามีมรรคย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน^{๑๑๒}

^{๑๑๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๗๑.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓.

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสอย่างละเอียดธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอนาคามีมรรค ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรค ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน^{๑๑๓}

๒. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน^{๑๑๔} คือเมื่อผู้ปฏิบัติละกามฉันทะ อินทรีย์ ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละพยาบาท อินทรีย์ ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่ง อพยาบาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสทั้งปวง อินทรีย์ ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรค เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน^{๑๑๕}

๓. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป คือผู้ปฏิบัติเมื่อละกามฉันทะ ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะเข้าไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป

เมื่อผู้ปฏิบัติละพยาบาทย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งอพยาบาทเข้าไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา^{๑๑๖} เพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสทั้งปวง ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรคเข้าไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป^{๑๑๗}

^{๑๑๒} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๗๑.

^{๑๑๓} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔.

^{๑๑๔} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๕.

^{๑๑๕} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔.

^{๑๑๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๕.

๔. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละกามฉันทะ ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งเนกขัมมะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ

เมื่อผู้ปฏิบัติละพยาบาท ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งอพยาบาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ

เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสทั้งปวง ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งอรหัตตมรรค เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ

ดังนั้นวิปัสสนา ๔ ประการที่ท่านพระสารีบุตร ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ผู้ปฏิบัติเมื่อเห็นรูป ชื่อว่าเจริญอยู่ เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ เมื่อเห็นสัญญา ฯลฯ เมื่อเห็นสังขาร ฯลฯ เมื่อเห็นวิญญาณ เมื่อเห็นจักขุ เมื่อเห็นชราและมรณะ เมื่อเห็นธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่าเจริญอยู่ ธรรมใด ๆ ที่ได้เจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน จึงชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัดเพราะเหตุนี้ การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่าธรรมเหล่านี้ควรเจริญปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาชื่อว่า สุตมยญาณ ๔^{๑๑๘}

๕. ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบาย คำว่า มรรคย่อมเกิด^{๑๑๙} คือ มรรคชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ย่อมเกิด^{๑๒๐} มรรคชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะ ตรึกตรอง ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะมีสภาวะกำหนด ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะมีสภาวะ เป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิดมรรคชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมีสภาวะประคองไว้ ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสติ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่านย่อมเกิด^{๑๒๑} ดังนั้นมรรคย่อมเกิดมีลักษณะเป็นอย่างนี้

^{๑๑๗} ดุรายละเอียดยใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔.

^{๑๑๘} ดุรายละเอียดยใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔.

^{๑๑๙} ดุรายละเอียดยใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓.

^{๑๒๐} ดุรายละเอียดยใน พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๐.

^{๑๒๑} ดุรายละเอียดยใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕.

๖. ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบาย คำว่า ปฏิบัติ คือ เมื่อผู้ปฏิบัตินึกถึง ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเห็น ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อพิจารณา ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่ออธิษฐานจิต ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อประกอบความเพียรไว้ ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อตั้งสติไว้มั่น ชื่อว่าปฏิบัติเมื่อตั้งจิตไว้มั่น ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อยิ่ง ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าปฏิบัติเมื่อละธรรมที่ควรละ ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าปฏิบัติ^{๑๒๒} ดังนั้นคำว่า ปฏิบัติมีลักษณะเป็นอย่างนี้

๗. ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๒๓} อธิบาย คำว่า เจริญ เมื่อผู้ปฏิบัตินึกถึง ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ ชื่อว่าเจริญ เมื่อเห็น ชื่อว่าเจริญเมื่อพิจารณา ชื่อว่าเจริญ เมื่ออธิษฐานจิต ชื่อว่าเจริญ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ชื่อว่าเจริญ เมื่อประกอบความเพียรไว้ ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งสติไว้มั่น ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งจิตไว้มั่น ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อยิ่ง ชื่อว่าเจริญ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าเจริญ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าเจริญ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ชื่อว่าเจริญ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเจริญ^{๑๒๔} เจริญมีลักษณะอย่างนี้

๘. ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบาย คำว่า ทำให้มาก คือ เมื่อผู้ปฏิบัตินึกถึง ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อรู้ ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อเห็นชื่อว่าทำให้มาก เมื่อพิจารณา ชื่อว่าทำให้มาก เมื่ออธิษฐานจิต ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อประกอบความเพียรไว้ ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อตั้งสติไว้มั่น ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อตั้งจิตไว้มั่น ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อยิ่ง ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อละธรรมที่ควรละ ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าทำให้มาก^{๑๒๕} ดังนั้นคำว่า ทำให้มากมีลักษณะเป็นอย่างนี้^{๑๒๖}

^{๑๒๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๑.

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕.

^{๑๒๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๖.

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๑.

๙. ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรคอธิบายคำว่า เมื่อเธอปฏิบัติมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้อनुสัยย่อมสิ้นไป คือ

๑) ภิกขุละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อनुสัย ๒ ประการ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย สิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค

๒) ภิกขุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์และภวสังโยชน์ส่วนหยาบ ๆ ได้อनुสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และภวานุสัยส่วนหยาบ ๆ สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค

๓) ภิกขุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และภวสังโยชน์ส่วนละเอียด ๆ ได้อनुสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และภวานุสัยส่วนละเอียด ๆ สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค

๔) ภิกขุละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะและอวิชชา ได้อनुสัย ๓ ประการ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัยสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค^{๑๒๗}

๒.๕.๒ การเจริญสมณะแบบวิปัสสนานำหน้า

การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิดควรปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นเมื่อปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้อनुสัยย่อมสิ้นไปการเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า ท่านอธิบายว่า ชื่อว่าวิปัสสนา^{๑๒๘} เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๒.

^{๑๒๘} พระทองศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข), “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏในไตรลักษณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๒๙}

วิปัสสนา คือ การอบรมจิตให้เกิดปัญญา โดยเกิดการพิจารณาทางปัญญาจนเห็นสภาวะตามความเป็นจริงในกฎแห่งหลักไตรลักษณ์^{๑๓๐} ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งผู้ปฏิบัติยกหลักไตรลักษณ์ขึ้นสู่อารมณ์ของการปฏิบัติ แล้วเกิดความสงบในภายหลังพร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้นออกจากกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์หรือทำให้สิ้นอาสวะเรียกว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า

๒.๕.๓ การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน

การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป^{๑๓๑} เมื่อเจริญสมณะ (คือ ผู้ปฏิบัตินั้นเมื่อนึกถึงชื่อว่า เจริญ เมื่อรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อเห็นชื่อว่าเจริญ เมื่อพิจารณาชื่อว่าเจริญ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าเจริญ เมื่อโน้มใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าเจริญ เมื่อประกอบความเพียรไว้ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งสติไว้มั่นชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างชื่อว่าเจริญ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าเจริญ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าเจริญ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเจริญลักษณะการเจริญสมณะ เป็นอย่างนี้) และวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด (มรรคชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตริกตรองย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะมีสภาวะกำหนด ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาภีษังเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิดมรรคชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมีสภาวะประกอบไว้ ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสติเพราะมีสภาวะตั้งมั่น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมี

^{๑๒๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๑๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๙.

^{๑๓๑} พระครูนิวาสธรรมรัฐ (ทองหล่อ ยโสธโร), “ศึกษาการพัฒนาสติโดยใช้หลักกายคตาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

สภาวะไม่พึงชาน ย่อมเกิดมรรคย่อมเกิดอย่างนี้^{๑๓๒} ควรปฏิบัติ ควรเจริญ อธิบายว่า ภาวนา การเจริญ มี ๔ อย่างคือ

๑. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน
๒. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
๓. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป
๔. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ

ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น^{๑๓๓} เมื่อปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น^{๑๓๔} คำว่า ปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น อธิบายว่า เมื่อนึกถึงชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเห็นชื่อว่าปฏิบัติเมื่อพิจารณาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อประกอบความเพียร^{๑๓๕} ไว้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อตั้งสติไว้มั่นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าปฏิบัติ ลักษณะปฏิบัติ เจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้นเป็นอย่างนี้^{๑๓๖} ย่อมละสังโยชนได้อนุสัยย่อมสิ้นไป คือ การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง^{๑๓๗} (หมายถึงสภาวะที่เป็นคู่กันด้วย มีดังต่อไปนี้คือ^{๑๓๘}

๑. การมีสภาวะเป็นอารมณ์ ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์^{๑๓๙} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่พึงชาน มีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นละอวิชชา จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็น

^{๑๓๒} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๕.

^{๑๓๓} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๖๖.

^{๑๓๔} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๔.

^{๑๓๕} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๐.

^{๑๓๖} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๔.

^{๑๓๗} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๕.

^{๑๓๘} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๙.

^{๑๓๙} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๕.

อารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วย มีสภาวะเป็นอารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุนั้นในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านจึงกล่าวว่า ผู้ปฏิบัติเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กัน^{๑๔๐} ไปด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์^{๑๔๑} มีลักษณะเป็นอย่างนี้

๒. การมีสภาวะเป็นโคจร ผู้ปฏิบัติเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นโคจร^{๑๔๒} คือ เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านมีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นมีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นโคจร ดังนี้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นโคจร^{๑๔๓}

๓. ด้วยมีสภาวะละ ผู้ปฏิบัติเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะละ คือ เมื่อภิกษุละกิเลสที่ประกอบด้วยอุทธัจจะและขันธ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านมีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชาและขันธ จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะละ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะละ

๔. ด้วยมีสภาวะสละ ผู้ปฏิบัติเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะสละ คือเมื่อภิกษุสละกิเลสที่ประกอบด้วยอุทธัจจะและขันธ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติสละกิเลส^{๑๔๔} ที่ประกอบด้วยอวิชชาและขันธ จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นโคจรด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่าง

^{๑๔๐} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๔๙.

^{๑๔๑} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

^{๑๔๒} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๕.

^{๑๔๓} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

^{๑๔๔} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๖.

เดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะสละ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะสละ^{๑๔๕}

๕. ด้วยมีสภาวะออก ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะออก^{๑๔๖} คือ เมื่อภิกษุออกจากกิเลสที่ประกอบด้วยอุทธัจจะและจากขันธจึงมีสมาธิ คือจิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติออกจากกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชาและจากขันธจึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นมินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะออกดังนี้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะออก^{๑๔๗}

๖. ด้วยมีสภาวะหลักออก ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะหลักออก คือ เมื่อผู้ปฏิบัติหลักออกจากกิเลสที่ประกอบด้วยอุทธัจจะและจากขันธ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นโคจร^{๑๔๘} เมื่อผู้ปฏิบัติหลักออกจากกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชาและจากขันธ จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มินิโรธเป็นโคจรด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะหลักออก ดังนี้เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะหลักออก^{๑๔๙}

๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด^{๑๕๐} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะจึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมละเอียด มินิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น เป็นธรรมละเอียด มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็น

^{๑๔๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

^{๑๔๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๖.

^{๑๔๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

^{๑๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๗.

^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๑.

^{๑๕๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๗.

อย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด^{๑๕๑}

๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต^{๑๕๒} คือเมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมประณีต มินิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น เป็นธรรมประณีต มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต^{๑๕๓}

๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะหลุด^{๑๕๔} คือ เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน หลุดพ้นจากกามาสวะ มินิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น หลุดพ้นจากอวิชชาสวะ มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ชื่อว่าเจโตวิมุตติเพราะมีสภาวะปราศจากราคะ ชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะมีสภาวะปราศจากอวิชชา ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกันเป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะหลุดพ้น^{๑๕๕}

๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ^{๑๕๖} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่มีอาสวะด้วยกามาสวะ มินิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น ไม่มีอาสวะด้วยอวิชชาสวะ มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้สมณะและวิปัสสนาจึง

^{๑๕๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๕๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๗.

^{๑๕๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๕๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๘.

^{๑๕๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๕๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๘.

มีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ^{๑๕๗}

๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม^{๑๕๘} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติข้ามจากกิเลสที่ประกอบด้วยอุทธัจจะและจากขันธจึงมีสมาธิคือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติข้ามจากกิเลสที่ประกอบด้วย อวิชชาและจากขันธ จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม^{๑๕๙}

๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित^{๑๖๐} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่มีนิमितด้วยนิमितทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณา เห็น ไม่มีนิमितด้วยนิमितทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็น อย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนา^{๑๖๑} คู่กันไปด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित^{๑๖๒}

๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน^{๑๖๓} ไม่มีปณิหิตด้วยปณิหิตทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะ

^{๑๕๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๕๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๘.

^{๑๕๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๖๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๙.

^{๑๖๑} พระมหาสามารถ อธิจิตโต (มนัส), “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๖๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๖๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๙.

พิจารณาเห็น ไม่มีปณิธด้วยปณิธทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร ด้วย^{๑๖๔} ประการดังนี้สมณะและวิปัสสนา จึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะไม่มีปณิธะดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะไม่มีปณิธะ^{๑๖๕}

๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ^{๑๖๖} คือ เมื่อผู้ปฏิบัติละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ว้างจากอภินิเวศทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อผู้ปฏิบัติละอวิชชา จึงมีวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น ว้างจากอภินิเวศทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ ดังนี้เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ^{๑๖๗}

๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เพื่อความเข้าใจกิจของมรรคทั้งสี่ เพราะท่านกล่าวการทำการละการสละ การออก และการหลีกไปด้วยอำนาจแห่งกิจของมรรคท่านจึงชี้แจง กิเลสสหคต ด้วยอุทธัจจะและขันธ และกิเลสสหคตด้วยอวิชชาและขันธเพราะท่านกล่าวขันธที่เหลือนั้นแล้ว จึงไม่ชี้แจงถึงอุทธัจจะและอวิชชาด้วยอำนาจแห่งการเข้าใจเพียงธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ บทว่า วิภูฏโต คือ หลีกไป บทว่า สมาธิ กามาสวา วิมุตโต โหติสมาธิพ้นจากกามาสวะท่านกล่าวเพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ของกามฉันทะ บทว่า รากวิราคาเพราะคลายราคะ ชื่อว่า รากวิราโค เพราะมีการคลาย การก้าวล่วงราคะหรือเป็นปัญจมีวักตติว่ารากวิราโคโต จากการคลายราคะ อนึ่ง เพราะคลายอวิชชา บทว่า เจโตวิมุตติ คือสมาธิสัมปยุตด้วยมรรค บทว่า ปญญาวิมุตติ ปัญญาสัมปยุตด้วยมรรค บทว่า ตรโต คือ ผู้ข้าม บทว่าสพพณิธี ด้วยที่ตั้งทั้งปวง คือด้วยที่ตั้งคือราคะ โทสะ โมหะ หรือด้วยความปรารถนาทั้งปวง

พระอานนทเถระครั้นแก้อาการ ๑๔ อย่าง อย่างนี้แล้ว จึงไม่แก้ความมีกิจอย่างเดียวกัน และความไม่ก้าวล่วงแล้วกล่าวว่า อิมะหิ โสฬสหิ อากาเรหิ ด้วยอาการ ๑๖ อย่างนี้เพราะเหตุไร

^{๑๖๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๖๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

^{๑๖๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๕๙.

^{๑๖๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓.

เพราะในที่สุดของอาการอย่างหนึ่ง ๆ แห่งอาการ ๑๔ เหล่านั้น ท่านชี้แจงไว้ว่าอาการทั้งหลายมีกิจอย่างเดียวกัน เป็นธรรมคู่กัน ไม่กำล่งกันและกันดังนี้ จึงเป็นอันท่านแสดงอาการแม้ทั้งสองเหล่านั้นทีเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสฬสสิ ส่วนอาการมีความเป็นธรรมคู่ท่านไม่ได้กล่าวไว้ แม้ในนิเทศเลย^{๑๖๘}

๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่งเลยกัน ไม่ล่งเกินกันและกัน คือ หากผู้ปฏิบัติล่งเกินวิปัสสนา จิตพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะสมณะเป็นไปในฝ่ายหดหู่ หากว่าวิปัสสนาล่งเกินสมณะ จิตพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่านเพราะวิปัสสนาเป็นไปในฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน เพราะฉะนั้น สมณะเมื่อไม่ล่งเกินวิปัสสนาย่อมไม่ตกไปในความเกียจคร้าน วิปัสสนาล่งเกินสมณะ ย่อมไม่ตกไปในความฟุ้งซ่านสมณะเป็นไปเสมอย่อมรักษาวิปัสสนาจากการตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็นไปเสมอย่อมรักษาสมาธจากการตกไปสู่ความเกียจคร้าน สมณะและวิปัสสนาทั้ง ๒ มีกิจอย่างเดียวกันด้วยกิจ คือ การไม่ล่งเกินกันและกันด้วยประการฉะนี้ สมณะและวิปัสสนาเป็นไปเสมอไม่ล่งเกินกันและกัน ย่อมทำประโยชน์ให้^{๑๖๙} สำเร็จ ความที่สมณะและวิปัสสนานั้นเป็นธรรมคู่กันในขณะแห่งมรรคย่อมมีได้เพราะเป็นธรรมคู่กันในขณะแห่งวิปัสสนาอันเป็นภูมิจานคามินี^{๑๗๐}

ดังนั้นผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ ๑๖ อย่างนี้ เรียกว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป^{๑๗๑}

๒.๕.๔ การเจริญด้วยวิธีธัมมทัจจวิคคหิตมานัส

ความสัมพันธ์ของฌาน กับญาณหรือจะเรียกว่า ความสัมพันธ์ของสมถภาวนากับวิปัสสนาภาวนาก็คงไม่ผิดอะไรซึ่งพระโสภณเถระได้อธิบายไว้ในวิปัสสนาขุณิว่า “วิธีการที่โยคีกำจัดความฟุ้งซ่านออกแล้วยังมรรคให้เกิดขึ้นนั้น ท่านเรียกว่า ธัมมทัจจปหานภาวนานัย แปลว่าหลักการเจริญภาวนาที่มีการละความฟุ้งซ่านที่เกี่ยวกับสภาวะธรรมออกแล้วเข้าถึงอริยมรรคซึ่ง

^{๑๖๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๗๒.

^{๑๖๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๗๑.

^{๑๗๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๔๗๒.

^{๑๗๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๔.

หลักการนี้มีความเกี่ยวข้องกับสมถยานิกะและวิปัสสนายานิกะทั้งสอง จึงสามารถสังเคราะห์เข้าในทั้งสมถปุพพังคมนัยและวิปัสสนापุพพังคมนัย”^{๑๗๒}

เป็นความสัมพันธ์อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าอัมมุตถัจจ ความสัมพันธ์ลักษณะนี้เป็นความสัมพันธ์ เหมือนกับสมถยานิกและวิปัสสนายานิก เพราะจะเป็นการเจริญสมถนำหน้ามีวิปัสสนาตามหลังหรือจะเป็นการเจริญวิปัสสนาหน้ามีสมถตามหลังก็ตาม อัมมุตถัจจก็เกิดขึ้นอยู่นั่นเอง ดังปรากฏในวิปัสสนาขุณี พระโสภณมหาเถระ ได้อธิบายไว้ว่า อัมมุตถัจจพานนยนั้นไม่ว่าจะเป็นสมถยานิกะหรือวิปัสสนายานิกะ เมื่ออุทฺทพฺพญาณเกิดขึ้นครั้งแรก วิปัสสนูปกิเลสเช่น แสงสว่างหรือโอภาส ญาณ ปิติ ปัสสัทธิ เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีนั่น^{๑๗๓} การปฏิบัติในแบบอัมมุตถัจจมีความเกี่ยวข้องกับธรรมที่สำคัญหลายประการ

นิรณอัมมุตถัจจ เป็นการปฏิบัติเจตูปัสสค้อย่างหนักสำหรับผู้เป็นมันทปัญญาแต่สำหรับผู้เป็นติกขบุคคล ก็จะสามารถผ่านพ้นไปได้ ซึ่งอุทฺทจจะธรรมนั้นก็เป็นข้อหนึ่งในบรรดา ๕ ข้อแห่งนิรณธรรม อันเป็นธรรมขวางกั้นจิตไม่ให้กุลบุตรบรรลุถึงความดีใน นิรณธรรมมีปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๗๔} ผู้วิจัยได้อาศัยคำอธิบายที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายไว้ดังนี้

นิรณ คือ เครื่องกั้นศักยภาพของจิตไม่ให้งำเพ็ญกุศลขั้นสูง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล บุคคลที่ถูกนิรณครอบงำย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนและผู้อื่น ไม่อาจบรรลุสมาธิและปัญญา นิรณ ๕ ประการคือ

๑. กามฉันทะ คือ ความยินดีพอใจในกาม หมายถึง สิ่งที่น่าชอบใจอัน ได้แก่ รูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสิ่งที่สัมผัสอ่อนนุ่ม จิตที่ถูกนิรณครอบงำจะมีสภาพถูกปรุงแต่งไปตามอารมณ์นั้น ๆ เหมือนน้ำที่ผสมด้วยสีต่าง ๆ

^{๑๗๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), จำรูญ ธรรมดา แบล, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๗๖.

^{๑๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

^{๑๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

๒. พยาบาท คือ ความไม่พอใจ หงุดหงิด ขุ่นเคือง คิดประทุษร้าย ปองร้าย จิตที่ถูกนิรณนั้นครอบงำจะมีสภาพกระวนกระวายเหมือนน้ำต้มที่กำลังเดือดพล่าน

๓. ถีนมิทธะ คือ ความง่วงซึมเซา จิตที่ถูกนิรณครอบงำจะมีสภาพไม่แจ่มใส เหมือนน้ำที่มีจอกแทนปกคลุม

๔. อุทธัจจกุกกุจจะ คือ ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ จิตที่ถูกนิรณครอบงำจะมีสภาพไม่สงบนิ่งเหมือนน้ำที่ถูกลมพัดเป็นระลอกคลื่น

๕. วิจิกิฉา คือ ความลังเลสงสัยในพระพุทธเจ้า สงสัยในพระธรรม คือ มรรค ผลและนิพพาน สงสัยในพระอริยสงฆ์ผู้บรรลุมรรค สงสัยในรูปนามด้วยเหตุจากอวิชา สงสัยในแนวทางการปฏิบัติหรือสงสัยในคำแนะนำของวิปัสสนาจารย์เป็นต้น จิตที่ถูกนิรณครอบงำจะมีสภาพตัดสินใจไม่ได้ เหมือนน้ำที่ถูกลงไปในที่มีดผสมด้วยโคลนตม

ฉะนั้น การปฏิบัติต่อนิรณธรรมเหล่านี้ ในเมื่อผู้ปฏิบัติประสบเข้า เช่น เมื่อประสบข้อที่ ๑ คือ กามฉันทะ ให้กำหนดรู้เท่าทันโดยปริกรรมตามสภาวะนั้น ๆ ว่า ชอบหนอ โกรธหนอ ง่วงหนอ คิดหนอ หรือ ร้อนใจหนอ สงสัยหนอ นิรณเหล่านี้ก็จะไม่ใช่เครื่องกั้นสมาธิในวิปัสสนา เพราะเป็นสภาวะธรรมทางใจประการหนึ่งของผู้ปฏิบัติธรรมต้องกำหนดรู้เหมือนกองรูป เวทนา จิต^{๑๗๕}

คำว่า ธัมมูธัจจวิคคหิตมานัส เป็นศัพท์ที่นำเอาศัพท์หลายศัพท์มาสนธิต่อกันเข้าสมาส เชื่อมกันเข้า ตัดบทเป็น ธัมม+อุทธัจจ+วิคคหิต+มานัส จะแปลและอธิบายเพียง ๒ ศัพท์ซึ่งเห็นว่าถ้าไม่แปลโดยพยัญชนะอาจจะไม่เข้าใจได้ คำว่า อุทธัจจะ แปลว่า ความฟุ้งซ่าน ความคิดพล่านเป็นความคิดพล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ อย่างเปลือยตัว^{๑๗๖} มีวิเคราะห์ว่า อุทธตสส ภาโว อุทธัจจ แปลว่า ภาวะแห่งการฟุ้งขึ้น (อุทธ+ณฺย ลบ ณ และสระหน้า แปลง ตย เป็น จจ) และคำว่า วิคคหิต แปลว่า ถือเอา ซึ่งเป็นกิริยาของมานัส (ใจ) ฉะนั้น จึงแปลโดยอรรถหรือความหมาย

^{๑๗๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ญาณ, มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙ M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสารากวีฯ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๑.

^{๑๗๖} พันตรี ป. หลง สมบุญ, พจนานุกรม มคอ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๗.

ได้ว่า ใจอันยึดเอาความฟุ้งซ่านซึ่งเกิดขึ้นเพราะธรรม ซึ่งแปลออกมาลักษณะนี้ก็ยังไม่เข้าใจอยู่ดี จึงจะอธิบายคำว่า ธรรม หมายถึง สภาวะของจิต ๑๐ อย่างหรือเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง อันเกิดขึ้นแก่ผู้เจริญกัมมัฏฐานถึงอุทฺทปฺพยานุปัสสนาในเบื้องต้น สภาวะเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้นคือ โอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัคคหะ (การประคองไว้) อุปฺปฐฺฐานะ (การเข้าไปตั้งไว้) อุเบกขา นิกันติ (ความใคร่) ฉะนั้น คำว่า ธรรม ก็หมายถึง ธรรม ๑๐ ประการนี้มี โอภาส เป็นต้น

การเจริญกัมมัฏฐานในลักษณะธัมมูทฺธัจจ นั้นเป็นการเจริญกัมมัฏฐาน ตามแนวที่ท่าน พระอานนท์เถระได้กล่าวไว้ในยุคนั้นทกถาวว่า อาวุโส ภิกษุโน ธัมมูทฺธจจาวิคฺคหิตมานสํ โหติ โส อาวุโส สมโย ยนฺตํ จิตฺตํ อชฺมตฺตถเณว สนฺติภูจฺติ สนฺนีสีหติ เอโกทิ โหติ สมายิยติ ตสฺส มคฺโค สลฺยชา ยติ โส ตํ มคฺคํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีโรติ ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต ภาวยโต พหุลีโรติ สลฺยโณชนานิ บิหยนฺติ อนุสฺยา พยฺยนฺติ โหนฺติ แปลว่า ภิกษุผู้มีใจถูกอุทฺธัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรค นั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชนได้ อนุสฺยย่อมสิ้นไป^{๑๗๗}

เนื้อความในบทเบื้องต้น เป็นลักษณะของการเจริญกัมมัฏฐานแบบธัมมูทฺธัจจ เมื่อผู้ปฏิบัติถึงอุทฺทปฺพยานุปัสสนาญาณแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องประสบสภาวะของจิตอย่างหนึ่งเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส อันเป็นธรรมขวางกั้นจิตไม่ให้ผู้ปฏิบัติดำเนินไปถูกทางของวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจำต้องนึกถึง รู้ เห็น พิจารณา อธิษฐาน น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ประคองความเพียรไว้ ตั้งสติไว้มั่น ตั้งจิตไว้มั่น รู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ปฏิบัติก็จะผ่านพ้นสภาวะซึ่งเป็นสภาวะอาจจะทำให้ผู้ปฏิบัติหลงทางไปได้ ลักษณะของผู้ปฏิบัติเกิดความฟุ้งซ่านเพราะวิปัสสนูปกิเลสนั้นมีปรากฏในปฏิสัมภิทามรรคว่า “เมื่อภิกษุมนสิการด้วยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า โอภาสเป็นธรรม เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทฺธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทฺธัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏด้วยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง”^{๑๗๘}

^{๑๗๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๗๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๒๕.

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายถึงโอภาส เป็นเหตุทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเศร้าหมองนั้น ท่านได้อธิบายไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า ข้อว่า อนิจจโต มนสิการโต โอภาโส อุปปชติ แปลว่าเมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น หมายความว่า เมื่อภิกษุตั้งอยู่ในอุท্থัพพยานุปัสสนา พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายบ่อย ๆ ด้วยอนุปัสสนา ๓ เมื่อวิปัสสนาญาณถึงความแก่กล้าเต็มที่แล้ว มีจิตบริสุทธิ์ด้วยการละกิเลสด้วยตทังคปหาน โอภาส ย่อมเกิดตามปกติด้วยอานุภาพแห่งวิปัสสนาญาณ เมื่อโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ผู้ปฏิบัติไม่ฉลาด คิดว่าก่อนหน้านี้โอภาสเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย เราเป็นผู้บรรลุมรรคผลแน่แท้ จึงถือเอาสิ่งไม่ใช่มรรคผลว่าเป็นมรรคผล เมื่อเช่นนั้น วิปัสสนาวิธีย่อมไปผิดทาง ผู้ปฏิบัติทั้งวิปัสสนาวิธิตนนั้นนึกถึงความฟุ้งซ่าน หรือให้ความสำคัญโอภาสนั้นแหละด้วยความสำคัญอันเกิดจากตัณหาและทิฐิ^{๑๗๙}

นั่นเป็นเหตุผลที่ว่าวิปัสสนูปกิเลสเมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองได้ผู้ปฏิบัติเมื่อต้องการให้ผ่านสภาวะนี้ไปได้จำต้องมีสติ สัมปชัญญะกำหนดรู้อุปกิเลสโดยความเป็นไตรลักษณ์ การปฏิบัติวิปัสสนาญาณก็จะเจริญขึ้นไปตามลำดับ วิปัสสนูปกิเลสธัมมัทธัจจ์ คือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ๑๐ ประการ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติเริ่มปรารภวิปัสสนาเท่านั้นหาเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติทุกคนไม่ในข้อนี้มีปรากฏในวิสุทธิมรรค ดังนี้

วิปัสสนูปกิเลสสา हि प्लिवेत्पतत्तสฺส อริยสาวกสฺส เจว विपब्धिपन्नกस्स ज निगฺघित्तกम्मग्गฺจानสฺส กุสึตฺตปฺกฺคสฺส นุปฺปชฺชนฺติ สมมาปब्धिपन्नกस्स पन् युत्तत्तपฺยुत्तสฺส आरुत्थविपस्सกस्स गुलฺปुत्तสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว^{๑๘๐} แปลว่า ความจริงวิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่

๑. พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว
๒. ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ)
๓. ผู้ละทิ้งกัมมฐาน
๔. บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น)

แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติโดยชอบ ประกอบความเพียรแล้ว ๆ เล่า ๆ ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น^{๑๘๑} วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล ๔ ประเภท เพราะผู้ปฏิบัติ

^{๑๗๙} พ.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๑๘๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๓๒/๓๐๔.

เกิดการบรรลุธรรมขั้นสูงกว่าจะเกิดวิปัสสนูปกิเลส หรือผู้ปฏิบัติผิดทางของวิปัสสนา และผู้ปฏิบัติ นั้นละทิ้งกัมมัญฐาน ถึงจะไม่ละทิ้งแต่ไม่ใส่ใจปฏิบัติจริงจัง ฉะนั้น จึงอธิบายได้ว่า

๑. พระอริยสาวก ผู้ได้บรรลุปฏิเวธแล้ว หมายถึง ผู้ที่ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แล้วและได้พบกับวิปัสสนูปกิเลส เจริญวิปัสสนาต่อจนเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน สิ้นอาสวะกิเลสแล้ว ท่านเหล่านี้ ความเศร้าหมอง คืออุปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นกับท่านอีกต่อไป

๒. ผู้ปฏิบัติผิด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา มีเหตุผลหนึ่งซึ่งวิปัสสนาญาณจะไม่เกิดขึ้นกับผู้นั้น เพราะเป็นผู้ไม่มีศีลบริสุทธิ์ในขณะที่ลงมือปฏิบัติวิปัสสนา เมื่อมีศีลไม่บริสุทธิ์ การปฏิบัติวิปัสสนาจึงไม่เจริญ หมายความว่า วิปัสสนาญาณจะไม่เกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ถึงจะมีความพยายามมากขนาดไหนก็ตาม จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐานไม่ประสบวิปัสสนูปกิเลส เพราะ วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดแก่ผู้มีวิปัสสนาญาณเท่านั้น

๓. ผู้ละทิ้งกัมมัญฐาน วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดแก่ผู้ละทิ้งกัมมัญฐานอย่างแน่อน เพราะผู้ไม่มีความเพียร ไม่มีสติ ไม่มีสัมปชัญญะ วิปัสสนาญาณย่อมไม่มีแก่ผู้นั้น หมายถึงผู้ไม่ลงมือ ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐานนั่นเอง ถึงจะไม่ละทิ้งกัมมัญฐานในเบื้องต้น แต่ไม่มีความพากเพียรอย่างต่อเนื่องจนเกิดวิปัสสนาญาณแล้ว วิปัสสนูปกิเลสก็ไม่เกิดอย่างแน่อน

๔. บุคคลเกียจคร้าน ถ้าเป็นผู้เกียจคร้านแล้ว อย่าว่าแต่คุณวิเศษเลย ทรัพย์สมบัติอัน เป็นโลกียะทั้งหมดในโลกนี้ ซึ่งปุถุชนธรรมดาทั่วไป จะดีก็ตาม ไม่ดีก็ตามพากันหาได้ด้วย ความเพียรทั้งนั้น เมื่อมีความเพียรย่อมจะหาได้ ไม่จำเป็นว่า จะมีศีลบริสุทธิ์หรือไม่ก็ตามมีกำลังย่อมหา ได้ แต่ผู้เกียจคร้านแล้วจะอย่างไรก็หายาก สมบัติอันเป็นโลกียะยังหาไม่ได้ ก็จะกล่าวไปให้ยาก ทำไม่ถึงคุณธรรมวิเศษซึ่งเป็นโลกุตระสมบัติ เพราะฉะนั้น วิปัสสนูปกิเลสจึงไม่เกิดขึ้นกับผู้เกียจ คร้าน วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้นกับผู้เจริญวิปัสสนาจนเกิดวิปัสสนาญาณระดับหนึ่งเท่านั้น

พระพุทธโฆสาจารย์ท่านได้อธิบายถึงวิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดแก่บุคคล ๔ ประเภทนี้แต่ ถึงจะไม่ละทิ้งกัมมัญฐาน ไม่เกียจคร้านก็ตามถ้าผู้ปฏิบัติเพียงสมถภาวนาแล้วไม่เจริญวิปัสสนา ภาวนาต่อไปเพราะวิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้นเฉพาะผู้เจริญวิปัสสนาถึงตรุณวิปัสสนาแล้วเท่านั้นหรือ

^{๑๘๑} พระพุทธโฆสาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๖๑.

ท่านผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น คำว่า ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนานั้น ไม่ได้หมายถึงผู้เริ่มลงมือปฏิบัติใหม่ ๆ แต่หมายถึงผู้ได้เห็นไตรลักษณ์พิจารณาอุปนามเห็นความเกิดดับว่า “สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดาตนเองเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความดับไป” พระพุทธโฆसाจารย์ท่านเรียกว่า “อารทวิปัสสโก แปลว่า ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา”^{๑๘๒}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการมีโอภาสเป็นต้นไว้ในปฏิสัมภิทามรรคอันเกี่ยวเนื่องด้วยนิกันติ (ความยินดี) หมายถึง อุปกิเลส ๙ ประการนั้นเมื่อประกอบด้วยนิกันติ คือความยินดีด้วยเท่านั้นจึงถือว่าทำวิปัสสนาให้เสร็จสมบูรณ์ได้ท่านได้อธิบายว่า คำว่า นิกันติ อุปุพชติ ได้แก่ นิกันติที่ไม่อาจแม้กำหนดลงไปว่าเป็นกิเลส ที่มีอาการสงบ สุขุม ทำความอาลัยในวิปัสสนาอันประดับด้วยโอภาสเป็นต้นอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีญาณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งในวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นเกิดขึ้นเหมือนโอภาส พระโยคาวจรคิดว่า ก็เมื่อก่อนนี้ ญาณ เห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย ปีติ ปัสสัทธิ อธิโมกข์ ปัคคหะ อุปัฏฐาน อุเบกขา นิกันติ เห็นปานนี้ก็ไม่เคยเกิดขึ้นเลย เราเป็นผู้บรรลุมรรคผลแน่นอน แล้วถือเอาสิ่งไม่ใช่มรรคผลว่าเป็นมรรคผล วิปัสสนาวิถีย่อมไปผิดทาง พระโยคาวจรนั้นสละมูลกัมมัญฐานของตนแล้วนั่งยินดีวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยความยินดี (นิกันติ) ในสภาวะนั้นนั่นแหละ จึงเป็นเหตุให้โอภาสเป็นต้นเป็น วิปัสสนูปกิเลส ไม่ใช่เพราะเป็นอกุศล^{๑๘๓}

วิปัสสนูปกิเลส ถ้านับเป็นวัตถุแล้ว จัดเป็น ๑๐ ประการ แต่ถ้านับอาการถือเอานั้น จัดเป็น ๓๐ ประการ หมายความว่า การถือเอาวิปัสสนูปกิเลสอย่างหนึ่ง มีอาการ ๓ อย่าง ดังพระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ดังนี้

อุปกิเลสเหล่านั้นมี ๑๐ อย่างด้วยสามารถแห่งวัตถุ แต่มี ๓๐ อย่างด้วยสามารถแห่งการถือเอา หมายถึง เมื่อพระโยคาวจรถือว่า โอภาสเกิดขึ้นแล้วแก่เรา ย่อมเป็นการถือเอาด้วยทิฐิ

^{๑๘๒} พระพุทธโฆสาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๖๐.

^{๑๘๓} พ.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

เมื่อถือว่า โอกาสน่าพอใจเกิดขึ้นแล้วหนอ ย่อมเป็นการถือเอาด้วยมานะ เมื่อยินดีโอกาส ย่อมเป็นการถือเอาด้วยตัณหา^{๑๘๔} นั้นเป็นลักษณะของผู้ปฏิบัติแบบธัมมัทธัจจ์

ฉะนั้น หลักการของการปฏิบัติกัมมัฏฐานเพื่อมุ่งสู่ฝั่งคือพระนิพพานนั้น ตามที่พระอานนท์ท่านกล่าวไว้มี ๔ อย่างตามที่กล่าวแล้ว เป็นข้อปฏิบัติซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกันและกันของหลักปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน อยู่ที่ผู้ปฏิบัติจะเน้นแนวทางไหนเป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ถ้าผู้ปฏิบัติต้องการพ้นจากทุกข์ ตัดกิเลสได้ชั่วคราว ที่เรียกว่า วิกัมภณพหวน ก็เจริญสมถภาวนาอย่างเดียว มีความสุขในฌาน เป็นฌานลาภีบุคคล แต่ผู้ต้องการพ้นจากทุกข์ กำจัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาด ก็เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเข้าสู่มรรคผล เรียกว่า สมุจเฉตพหวน เพราะฉะนั้น จึงอยู่ที่ผู้เจริญกัมมัฏฐานจะมุ่งเน้นไปแนวทางไหน แต่ไม่ว่าแนวทางไหนในทางปฏิบัติแล้วทั้ง สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๒ อย่างนี้จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างเด็ดขาดนั้นไม่ได้เลย ต้องอาศัยกันและกัน และเป็นข้อปฏิบัติอันสนับสนุนแน่นอน

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนา มีประโยชน์โดยตรง เพราะทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้ดำเนินจิตของตนไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ไม่ว่าจะปฏิบัติควบคู่กันไปกับสมถะที่เรียกว่า สมถยานิก หรือจะปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนายานิกก็ตาม^{๑๘๕}

๒.๖ การบรรลุวิชาและวิมุตติด้วยการเจริญมรรค ๘

การบรรลุธรรมขั้นสูงสุดก็คือ การบรรลุวิชาและวิมุตติ^{๑๘๖} วิชา แปลว่า ความรู้ ในที่นี้ มุ่งหมายถึง ปัญญาในมรรคทั้ง ๔ ทำหน้าที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ วิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งนั้น ๆ ด้วยอาการละกิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว^{๑๘๗}

๒.๖.๑ การบรรลุด้วยวิชา^{๑๘๘}

^{๑๘๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๑๘๕} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๔/๔๑๓., วิสุทธิมหาภูฏา (บาลี) ๓/๕๑๐.

^{๑๘๖} อ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๖๑-๖๓/๓๕๒.

^{๑๘๗} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๗๘๐.

^{๑๘๘} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๗๕.

ความหมายของวิชาในวิชา ๓^{๑๘๙} นั้นได้แก่ ญาณกำหนดตระลึกชาติหนหลังได้ ๑ ญาณกำหนดรู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ญาณรู้จักทำอาสวะให้สิ้น ๑^{๑๙๐}

๑. บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ชื่อว่าวิชา เพราะทำลายความมืดอันปกปิดความระลึกชาติที่เกิดขึ้นเสียได้ และทำความหยั่งรู้หรือรู้แจ้งถึงการระลึกชาติก่อนได้^{๑๙๑}

๒. จตุปปาตญาณ ชื่อว่าวิชา เพราะทำลายความมืดอันปกปิดจติและปฏิสนธิเสียได้ และทำให้รู้แจ้งถึงจติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

๓. อาสวักขยญาณ ชื่อว่าวิชา เพราะทำลายความมืดปกปิดอริยสัจ ๔ และทำให้รู้แจ้งถึงสัจธรรม ๔ สามารถหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย^{๑๙๒} ดังมีมาใน พระสูตร และ อรรถกถาความว่า

ภิกษุ นั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากกิเลส อ่อน ครอบ
แก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัด
ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ย่อมรู้ชัดตาม
ความเป็นจริงว่า เหล่านี้อาสวะ นี่อาสวสมุทัย นี่อาสวนิโรธ นี่อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา
เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้อวิชชาสวะ
เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบ
แล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี^{๑๙๓}

๒.๖.๒ การบรรลุด้วยวิมุตติ

วิมุตติ (ปหาน การละ) แปลว่า ความหลุดพ้น หรือความพ้นจากกิเลสทั้งปวง มี ๕
ระดับ^{๑๙๔} ตามอำนาจแห่งการหลุดพ้น โดยมีเนื้อหาระดับของวิมุตติ ดังต่อไปนี้

^{๑๘๙} พ.ป.อ.(ไทย) ๗/๑/๗๗/๓๙๖.

^{๑๙๐} คู่มือละเอียดใน พ.ป.อ.(ไทย) ๗/๑/๗๗/๓๙๖-๓๙๗.

^{๑๙๑} อ.ส.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๓.

^{๑๙๒} อ.ส.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๔-๒๒๕.

^{๑๙๓} ที.ส.อ.(ไทย) ๑/๑/-/๓๓๔.

^{๑๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๔.

๑. วิชัมภณวิมุตติ (อัฐฐานสมาบัติ) หมายถึง ความหลุดพ้นเพราะการข่มอกุศลธรรม ความชั่วร้ายทั้งหลายให้สงบนิ่งไว้^{๑๙๕} ด้วยอำนาจแห่ง “ฌานสมาบัติ” หรือ “อัฐฐานสมาบัติ” ๘ ประการ คือ

๑. ปฐมฌานสมาบัติ
๒. ทุตติยฌานสมาบัติ
๓. ตติยฌานสมาบัติ
๔. จตุตถฌานสมาบัติ
๕. อากาสานัญจายตนสมาบัติ
๖. วิญญานัญจายตนสมาบัติ
๗. อากิญจัญญายตนสมาบัติ
๘. เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

เพราะพ้นจากนิวรณ์ ๕ มีกามฉันทนิวรณ์ และปัจจัยนิกรรม

๒. ตทังควิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยองค์วิปัสสนาญาณ ได้แก่ความหลุดพ้นจากอกุศลธรรม คือ ความชั่วร้ายทั้งปวง ที่ฝังติดแน่นในสันดาน แล้วเป็นด้วยการบันดานให้ต้องท่องเที่ยวเวียนว้ายตายเกิดในวัฏสงสารโดยไม่มีวันสิ้นสุด หลุดพ้นด้วยองค์วิปัสสนาญาณ โดยมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นอาทิและมีโคตรภูญาณเป็นปริโยสาน วิปัสสนาญาณอันประเสริฐเหล่านี้เป็นตัว “ตทังควิมุตติ”^{๑๙๖}

๓. สมุจเฉทวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นโดยการละได้เด็ดขาด ได้แก่ การบำเพ็ญสมถกรรมฐานจนบรรลุฌานสมาบัติจัดเป็น “วิชัมภณวิมุตติ” บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน สามารถยังวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นจัดเป็น “ตทังควิมุตติ” เมื่อใด มีวาสนาบรรลุมิบรรลุถึง ความหลุดพ้นโดยการละอกุศลธรรม(สังโยชน์)ได้อย่างเด็ดขาดจากชั้นธสันดานได้ เรียกว่า “สมุจเฉทวิมุตติ”

^{๑๙๕} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๕), หน้า ๗๔.

^{๑๙๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖๕-๒๖๖.

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นโดยสงบเย็นเป็นอย่างยิ่ง และมีสภาพเป็นความสุขวิเศษสุด ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากที่สมุจเฉทวิมุตติ พระอริยมรรคญาณได้ทำการประหาณสังโยชน์อภิสสธรรม ออกจากขันธสันดานได้อย่างเด็ดขาด ความสงบเย็นเป็นอย่างยิ่งย่อมเกิดขึ้น วิมุตติธรรมอันมีนามว่า “ปัสสัทธิวิมุตติ”^{๑๙๗}

๕. นิสสรณวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นโดยการสลัดออกอย่างสิ้นเชิง^{๑๙๘} ได้แก่ ความหลุดพ้นโดยการสลัดออกไปของอริยบุคคล ซึ่งเป็นไปในปัจจุบันกาล และอนาคตกาล คือ การได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ หลังจากอริยมรรคญาณบังเกิดขึ้นแล้วจัดเป็น “นิสสรณวิมุตติในกาลปัจจุบัน” เพราะเป็นการหลุดพ้นโดยการสลัดออกจากกิเลสโดยประการทั้งปวง หลังจากที่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และเข้าสู่การดับขั้นธปนิพพานในกาลต่อมา จัดเป็น นิสสรณวิมุตติในกาลอนาคต เพราะเป็นการหลุดพ้นโดยการสลัดออกจากภพ

๒.๖.๓ อริยมรรค ๘ เป็นหนทางไปสู่การบรรลุธรรม

ภายหลังจากที่ตรัสรู้ரியสัจ ๔ แล้วนั้น จึงได้ทรงบัญญัติว่า เป็นพระพุทธรเจ้า ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา คืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นไปเพื่อพระนิพพาน^{๑๙๙} สอดคล้องกับพุทธพจน์อีกบทหนึ่งที่ตรัสรับรองไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น^{๒๐๐} ตถาคตได้ตรัสรู้อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ^{๒๐๑} ก่อให้เกิดญาณเป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้ยิ่ง

^{๑๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

^{๑๙๘} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑, หน้า ๗๔.

^{๑๙๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๗/๒๐-๒๕., ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๗๐.

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๒๐๑} จักขุ ในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ, ดูเพิ่มเติมใน วิ.อ. (ไทย) ๓/๑๓/๑๗.

เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน”^{๒๐๒} มัชฌิมาปฏิปทานี้เอง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ พุทธองค์ได้ทรงตรัสต่อไปอีกว่า มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๒๐๓} นี้แหละ คือ ๑) สัมมาทิฏฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากัมมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ^{๒๐๔}

เพราะเหตุนี้ มรรคมีองค์ ๘ จึงเป็นข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ที่พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระอริยเจ้าทั้งหลายดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ กล่าวว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญาก่อนภายหลัง ต่อมายังเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคญาณ ผลญาณ และนิพพานในที่สุด”^{๒๐๕} และมีความสัมพันธ์กันกับหลักไตรสิกษาดังต่อไปนี้

๒.๖.๔ การบรรลุธรรมของพระอรหันต์

ความเข้าใจในความเป็นพระอรหันต์โดยความหมายตามอุกโธภาควิมุตติและปัญญาวิมุตติ ดังต่อไปนี้

๑ การบรรลุธรรมแบบอุกโธภาควิมุตติ คำว่า “อุกโธภาควิมุตติ” คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณภาวนา ได้สัมผัสสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นอรุปปสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ อุกโธภาควิมุตตินั้น มี ๕ ประเภท คือ บุคคลผู้ได้อรุปปสมาบัติ ๔ ออกจากอรุปปสมาบัติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย บรรลุพระอรหัตมี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัต ๑ ประเภท

^{๒๐๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๒๐๓} ดูเพิ่มเติมใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๑๔., ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๕/๒๙๗.

^{๒๐๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๒๐๕} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวัঙ্গสปฏิปทา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๖๙.

อุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วยวิกขัมภะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนึ่ง จำแนกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งชั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชา อภิญญา
๒. พระเตวิชชะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้ได้วิชา ๓ ^{๒๐๖}
๓. พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้ได้อภิญญา ๖ ^{๒๐๗}
๔. พระปฏิสัมภีทปัตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

อีกประการหนึ่ง แม้ผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ได้ ทั้งอนุโลม และปฏิโลม เข้าออกได้ตามความต้องการ และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปด้วย ประจักษ์แจ้ง เข้าถึง รู้ยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะก็เรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ เช่นกัน ^{๒๐๘}

ความหมายตาม “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม” ได้แสดงทัศนะในความหมายของ “เจโตวิมุตติ” ดังต่อไปนี้ คือ เจโตวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นแห่งจิต ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะ ด้วยกำลังแห่งสมาธิ

๒.๗ สรุปท้ายบท

เจโตวิมุตติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอรหัตตผลจิต ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรหัตตผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้มาน ได้แก่ รูปฌาน ๔ ในจตุกถันย หรืออรุปฌาน ๕ ในปัญจกถันยและอรุปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติใช้ฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลอรหัตตผล ก็ได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุตติ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปฌานด้วยอรุปสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณภาวนาได้สัมพัสวิโมกข์ ๘ คือ ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้ เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุปสมบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์

^{๒๐๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒, ๓๙๘/๒๙๒, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๒๕.

^{๒๐๗} ดุรายละเอียดยใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๑, เป็นต้น.

^{๒๐๘} ดุรายละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔.

ผู้ได้ ปัญญาวิมุตติ ดังนั้น พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ดังนั้นพึงทราบว่า การบรรลุลหรรณเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเสมอ

การบรรลุลหรรณแบบปัญญาวิมุตติ คือ ปัญญาในอรหัตตผลซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือ กิเลสทั้งปวง ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติคือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญ วิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (สุขขวิปัสสกะ) แต่โดย ความจริงแล้ว ย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย ดังข้อความว่า อันที่จริงได้ เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ ปัญญาวิมุตติส่อความคุมถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย ถ้ามีแต่ปัญญาวิมุตติอย่างเดียว หมายถึง พระอรหันต์เท่านั้นดังพุทธพจน์ว่า อานนท ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ ของ วิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุปายสัถ์ออกจากวิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความ เป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น ภิกษุนี้เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุตติ

ดังนั้น พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ดี ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌาน อรูปฌาน และนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด แสดงให้รู้ว่า สมณะ และวิปัสสนา เป็นธรรมคู่กันทั้งมรรคและผล เจโตวิมุตติเป็นผลของสมณะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของ วิปัสสนา แต่ถ้าได้รูปสมาบัติแล้วบรรลุลหรรณพระอรหันต์ ย่อมได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุตติ

การบรรลุลหรรณ หมายถึง การเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ตาม หลัก สติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความ เป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณ แก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสู่ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์และอนุสัย ต่าง ๆ ตามกำลังของมรรคสามารถบรรลุผลนิพพานสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล เช่นพระ โสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับ

ในการปฏิบัติธรรมนั้น ปัญหาเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยเฉพาะความพร้อม หรือแก่กล้าของอินทรีย์ต่าง ๆ บางคนอาจใช้เวลาในการปฏิบัติไม่ต้องมากก็ประสบความสำเร็จ โดยง่าย บางคนอาจปฏิบัติธรรมต้องใช้เวลาานาน แต่พยายามฝึกปฏิบัติไปสบาย ๆ ก็สำเร็จบางคน ทั้งฝึกปฏิบัติยากลำบาก ทั้งต้องใช้เวลายาวนาน จึงสำเร็จบางคนจะพากเพียรปฏิบัติอย่างไรก็ไม่

อาจประสบความสำเร็จเลยโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับการปฏิบัติเพื่อมรรคเบื้องสูง ซึ่งในการปฏิบัติผู้ปฏิบัติต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้ได้บรรลุมรรค ๑๖ ตามลำดับและผลของการบรรลุมรรคนั้นมี ๔ ระดับ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ซึ่งผลของการบรรลุมรรคแต่ละระดับ สามารถจัดสังโยชน์ได้ตามลำดับ โดยมีมรรคมองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อนิพพานเป็นอุบายเครื่องละสังโยชน์ ในพระพุทธศาสนาเรียกบุคคลผู้บรรลุมรรคพิเศษมีโสตาปัตติมรรค พระอริยบุคคล ซึ่งผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเฉพาะพระอนาคามีบุคคล เหตุผลดังได้แสดงไว้แล้วในบทที่ ๑

การเจริญวิปัสสนาภาวนาความสำคัญในทางปฏิบัติ ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดรูปนามเป็นอารมณ์อย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งสามารถทำลายตัณหาและเกิดปัญญา ที่เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ปัญญาดังกล่าว มิได้เป็นปัญญา ที่เกิดจากการคิด การพิจารณาหาเหตุผล แต่เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกอบรมและการลงมือปฏิบัติ ปัญญาที่เกิดจากการภาวนานี้ก่อให้เกิดความรู้แจ้งแทงตลอดในรูปนามและสรรพสิ่งทั้งหลายว่ามีความเป็นทุกข์ ไม่เที่ยงและไม่มีตัวตน ปัญญาที่เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง อันจะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ ในทรรศนะของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ปัญญาในที่นี้คือ วิปัสสนาญาณ ซึ่งทำให้ ผู้ปฏิบัติบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด

การเจริญวิปัสสนาภาวนาความสำคัญเมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป คือ ผู้ปฏิบัติละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย สิ้นไปด้วยโสตาปัตติมรรค ผู้ปฏิบัติละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบ ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนหยาบ ๆ สิ้นไปด้วยสกทาคามีมรรค ผู้ปฏิบัติละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วนละเอียด ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยส่วนละเอียด ๆ สิ้นไปด้วยอนาคามีมรรค ผู้ปฏิบัติละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะและอวิชชาได้ อนุสัย ๓ ประการ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัยสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค